

tiszatáj

1985. FEBR. * 39. ÉVF.

2

Illyés

Gyula

esszéje, Mocsár Gábor

önéletrírása; finn összeállítás
a Kalevala-évfordulón;
emlékezés a 100 éve

született

Fülep

Lajos-
ra

tiszatáj

IRODALMI ÉS KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

Megjelenik havonként

Főszerkesztő: VÖRÖS LÁSZLÓ

Főszerkesztő-helyettes: ANNUS JÓZSEF

Kiadja a Csongrád megyei Lapkiadó Vállalat. Felelős kiadó: **Kovács László**
84/4483 — Szegedi Nyomda — Felelős vezető: **Dobó József** igazgató

Szerkesztőség: Szeged, Tanácsköztársaság útja 10. — Táviratcím: Tiszatáj, Szeged, Sajtóház, Telefon: 12-670. Postafiók: 153. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál, a kézbesítőknél, a posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI Budapest, József nádor tér 1. sz. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Egyes szám ára 16 forint. Előfizetési díj: negyedévre 48, fél évre 96, egy évre 192 forint. Kéziratot nem őrzünk meg és nem adunk vissza.

ISSN 0133 1167

A szerkesztőség tagjai: Csatári Dániel, Mocsár Gábor, Olasz Sándor, Tóth Béla

Tartalom

XXXIX. ÉVFOLYAM, 2. SZÁM

1985. FEBRUÁR

ILLYÉS GYULA: A barátságról (esszé)	3
MOCSÁR GÁBOR: ... eleitől fogva (Katonaruhá- ban — önéletírás)	6

HAZAI TÜKÖR

TÓTH BÉLA: Tiszajárás (61.)	17
-----------------------------------	----

NÉZŐ

A Kalevala évfordulóján

TORNAI JÓZSEF: Harc a csodamalommal	22
KISS DÉNES: Dalban született nemzet	32
CSOÓRI SÁNDOR: Finn költők estje	37
Finn népköltések: Hogy törlesszek a tejéért?, Hal- hívogató, Semmitlen sírok azóta (Hideg An- tal fordításai)	41
PAAVO HAAVIKKO versei: Hogy ne tűnj el ész- revétlen, A legutolsó határon túlra (Csoóri Sándor fordításai)	43
LASSI NUMMI versei: Búcsú a szerelemtől, Az vagy te nekem (Csoóri Sándor fordításai)	44
PENTTI HOLAPPA versei: Hallgatok, Roskatag házat (Jávorszky Béla fordításai)	45
EEVA-LIISA MANNER: Teoréma (vers) (Já- vorszky Béla fordítása)	46
SIRKKA TURKKA: A fák belsejében (vers) (Já- vorszky Béla fordítása)	47

ÖRÖKSÉG

KOROM MIHÁLY: Az új, a népi demokratikus államszervezet kialakulása	48
---	----

100 éve született Fülep Lajos

VEKERDI LÁSZLÓ: „Esött a hó, engöm bēlepött”	61
CSÜRÖS MIKLÓS: Fülep Lajos — Baksay Sándorról	71
Fülep Lajos és Dutka Ákos leveleiből (Közli: F. Csanak Dóra)	75
TÜSKÉS TIBOR: „Kedves Tanító Úr” (Fülep Lajos levelei Császár Jánosnak)	84
Szerkesztői asztal	96

ILLUSZTRÁCIÓ

Kotsis Nagy Margit rajzai a 16., 21., 40. és a 60. oldalon.

ILLYÉS GYULA

A barátságról

Négy ifjúkori közös esztendő többet nyom, mint négyszer négy a későbbi korban. Csak ifjúkorban tudunk barátságot kötni. Vajon olyan okból, amiért a szerelemnek — e másik társkeresésnek is az ifjúkor kedvez? Nem hiszem. Szerelmi szenvedélyre agg lélekkel is képesek lehetünk, agg testtel is. Van valóban a barátságban is valami a testiségből? Még ha elfogadunk is valamit az idevágó divatos, illetve már divatját is múlta — magyarázatból, a barátság vonzalma merőben más. Szerelmünk minden korban rendszerint egyetlen. Egyetlen „igazi” jó barátra viszont, úgy látszik, csak serdületlen és serdülő korunkban van szükségünk. Ennek múltával, vagyis húszesztendős korunk körül öt-hat, sőt tíz-tizenöt olyan jó barátunk is lehet, akivel, ha lelkünk valóban ismeri az ifjúság legjellegzetesebb tulajdonságát, az önzetlenséget — minden vagyonunkat megosztanánk, a szellemit és anyagit egyaránt. Sőt előfordul, hogy ennek az érzésnek igazán bandában — a barátság végehosszatlan orgiáin — tudunk áldozni, szinte lubickolva az annyifelől összeömlött nemes szenvedély melegében.

Ez a képességünk később sajnálatosan betokosodik, akár ujjunk bögyében a tapintás idegvégződése, vagy orrunkban a szaglászó góca. A világ e téren is kizár magából bennünket, vagy mi zárjuk ki magunkat a világból. Így is, úgy is fal vesz bennünket körül s a falon át egy új barátság már csak valami réndkívüli tett ekrazitrobbanása után, vagy egy-egy gyémánt-jellem állhatatos fűrómunkája árán tud lelkünkig hatolni. Viszont akit magunkal vittünk a falak mögé, az is éppily nehezen távozhat. Néha tíz esztendő is kevés, hogy valakiről, akit húszéves korunkban szerettünk és becsültünk, el tudjuk hinni, hogy valóban olyan ökör, mint amilyen, s amilyen valószínűleg már annak idején is volt. Egyik — ma is állítom, hogy kitűnő képességű — kortársam pontosan tizenegyszer kényszerült odaadó szorgalommal kieszelt galádságra, amíg végre utat tudtam mutatni, illetve nyitni neki ezen a falon. Egy-két érdekes szörnyet leszámítva ugyanis az „én időmben” — abban az időben, amelyben bezárkóztam — mindenki ragyogó tekintetű, talpig becsületes ember volt, bámulatos elmeéllel, lobogó dús hittel és hajjal. Ha változásukat látom, első gondolatom ma is az, vajon nem az én szemem változott-e sötétebbre, nem én ecetesedtem-romlottam-e meg. Olyan nagy volt bennem a hajlam a barátságra.

Tán ezért nem is lett aztán ifjúkoromban ilyen testi-lelki barátom nekem, már itthon, amikor a franciáktól elszakadtam. Ezért nem lett más azokon kívül, akikkel a Sió és a Kapos reketyéseiben mezítláb bujkáltunk. Ez

is elég, hogy mindahányszor mosolyogva rázzunk kezet, s igen sokat megtegyünk egymásért. Ám ezeknek a barátság nagyidejéből főképp rabló-pandúr képességeit őrzöm s erről ma már csak elvétve ejtünk szót. De hányan voltak ezek is? Tízéves koromig alig hagytam el a pusztát. Néhányuk jó eszmebarátom lett, de nem véletlen, hogy ebben a szóban az eszme áll elől. Ez az önzetlen társulásnak már más köre, nem gyengébb, nem kevésbé érdekes az előbbinél, de erről nem most — hanem tán máskor — beszélék. Azonkívül már nem azon a tájon élek.

Elszakadtam Párisból s itthon — ha még egyáltalában megvolt bennem az a különös oldódás — olyan nehéz esztendők következtek rám, hogy akihez tán közeledtem volna, az illetet is gondolhatott: Nem segítséget akar ez tőlem? Ahogyan az ilyesmi később meghittebbé teszi a barátságot, a kezdetén éppúgy akadályozza, pontosan úgy, mint a pénz a szerelmet. Egy mélynek induló barátság mégis volt, de valamennyi baráti viszonyom között épp ez fordult legtragikusabbra; az illetőt csak röviddel halála előtt érezhettem úgy barátomnak, hogy boldogságomat is feláldoztam volna érte. Fegyverbarátság, pajtáság volt, olyan, amidőn életemet is kockára tettem, de ez megint nem az, amiről szólva megértetni szeretném magam. Egyszóval a nehéz idők kezdtek tán időnap előtt is bezárni s ez ment simán, fájdalmas érzés nélkül, mert hisz épp érzéketlenségünk zár be bennünket. Megkönnyítette, hogy párisi barátaimmal azért levelezésben voltam; három közülük Magyarországon is felkeresett, amidőn már módom volt meghívni őket. Visszaadva azt a vendéglátást, amelyben ők két — rövid — párisi visszatértemkor részesítettek. A háború miatt az utóbbi nyolc évben ezek a szálak is elszakadtak, minden szál elszakadt ezen az oldalon, anélkül, hogy a másikon mások köttettek volna, akár ez alatt, akár ez előtt. Így szoktam még egy milliós város közepén, még az irodalmi élet zajlása közepette is a magányt, majd ennek folyományaképpen már a kizártságot mindenünnen: mivel senkivel sem érintkeztem, minden csoport — főleg az egymással szembenállók — akaratlanul is azt gondolhatták, hogy a másikhöz tartozom. Nemcsak baráti köröm; társaságom sem volt, akinek pedig lételemem volt s maradt a barátság. Vagy épp azért? Való, hogy húsz esztendő alatt egyetlen egyszer sem indult kezem a kagylóhoz, hogy valakivel egy baráti találkoztól megbeszéljek, egyetlen egyszer a lábam arra, hogy valahová — mint Párisban szinte naponta! — váratlanul is beállítsak, minden ajándékul vagy ürügyül pusztá beszélhetnékemet vive. A hegyek közt éltem s közben — esztendőig — egy padlásszobában. Gyötrődtem is, szégyenkeztem is. A lélek most már igénye foglya volt. Vagy még mindig a gyermekkori élményé, a pusztai elvadultságé, amely az emberek közt is bőven kapott tápot vélt jogosultságára? Szinte kéjjel fogadtam a legkisebb sértést. Arra volt jó: még egy szál elmetsződik, méginkább magamban leszek. Ismerem magam. Nyilván ez könnyítette meg a társaságon túl szembenállásomat a társadalommal is; azt a kihívó visszautasítást, azt a portyázó vagdalózást, amelyhez pedig a fegyverkezelést is, a harci kedvet is baráti körben, a párisiban, sajátítottam el. Nem hiszem, hogy társadalmi forradalmiságunkat az egyéni lélektan, a mélytudat titkos rugói magyarázzák. De mint melléktüneten magam is lélekbúvárként tűnődtem el azon a szenvedélyes buzgalmon, ahogy — amidőn szellemi életünk legkiválóbbjainak társaságát élvezhettem volna — évről évre minden szabad időmet hétszámra faluvégi és pusztaszéli szutykos putrikban töltöttem, állati sorba süllyedt lények nyögéseit és káromkodásait hallgatva, legtöbbször némán ezt is, csak papírra fejezve ki — s adva to-

vább — azt a keserű és dühödt választ, amely ott helyben nem oldódott ki torkomból. Az élő szó lassan belémfagyott s legfeljebb igazán csak ezek között a szavuk-vesztettek között nyílt meg mégis. Tizenöt év alatt nem volt öt eset, hogy mások, mint parasztok vagy munkások előtt nyilvánosan szószékre léptem. Akik tán barátaim lehetnek volna, azok is lemondtak rólam. De nyilván ez a társtalanság okozta a másik heves buzgalmat, azt a lelken-dező készséget, ahogy egy-egy szívességi kérésnek eleget tettem, ezt a túlzott, néha tán már terhes, ha nem tolatkodó sietséget és lankadatlanságot, ahogy azoknak, akik hitem szerint segítségre vagy védelemre szorultak, szolgálatára álltam, beleértve, sőt tán előnyben részesítve azokat is, akiktől előzően sér-tést szenvedtem. Itt is a felgyült tartalék ömlött ki, nem mondhatom el, mennyi félreértést okozva.

Félrekanyarodik a toll, mellékútra szalad? Itt a példa, hogy az élmények ritkán szoktak szemtől szembe jönni velünk is inkább az útmenti vadbodza közül pislognak ránk, hogy aztán — ha utána eredünk — árkon-vokron át vezessenek bennünket. Bizzunk abban, hogy épp ezáltal toronyiránt.

A felbukkanó torony, amely felé ezúttal közelgek, nem mindennapi él-mény. Itt ülök a régi jó barátok között, szorosan karba tett és mellre szo-ritott kézzel (mintegy féltett és fenyegetett elzárkózottságom védelmeképpen) s gyanakvásomban még szemöldökömet is összevonom, olyan érzés kerülget, olyan felismerés. Azt hittem — ez volna a természetes —, hogy a falaink közé vitt barátság elsorvad. Azt hittem, hogy annyi év után itt legfeljebb szívélyes ismerősöket fogok találni. A meglepő és megzavaró élmény az, hogy ezt a barátságot egyáltalában nem érzem meghalványultnak vagy kiszikkadt-nak. Vájon azért, mert hisz csak a körülmények szakítottak el bennünket egymástól, és nem a kiábrándulás vagy a kölcsönös beteltség? Mit tudok erről az Qu. P.-ről erről a G.-ről, erről a D.-ről? Az egyiket tíz, a másikat tizenöt, a harmadikat pontosan húsz év óta nem láttam. A meghökkentő ér-zés az, hogy mégis mindent tökéletesen vélek tudni róluk, akár hajdanán. Azt hiszem, tetőtől talpig, szőrestől-bőrestől ismerem őket. A régi, hiánytalan bi-zalmat érzem irántuk. Lényük — a lényeg — csonkítatlanul tiszta és világos előttem, mintha nemcsak emléük élt volna tovább bennem, hanem ők ma-guk is tovább éltek volna, élnének bennem. Mintha a változás, ami végbe-ment húsz év előtti lényükön, végbement volna azon a képen is, amit én ör-zök róluk, s a változások ellenére is a régiek, így is elfogadom őket, illetve ami változást mégse fogadnék el, az ellen úgy érzem jogom van szót emelni, vitába szállni, sőt — saját érdekükben kivetni belőlük. Olyasmit érzek, mint ha a mi barátságunk nem megannyi különálló (bár egyforma vizű) tó volna, hanem rejtélyesen összefüggő egyetlen nagy folyam az időben. A falak alatt elevenen az hullámozott, azért is nem szikkadt ki ott semmi sem. Vagy mégis az okozza a változatlanságnak ezt az érzését, hogy a barátságon kívül azért egy nagy ügy is összefűzött bennünket s az alapjában valóban változhatat-lan mindaddig, amíg eszme és hit befogadására képesek vagyunk? S így tar-tós, igazi barátság mégiscsak eszmetársak közt lehetséges? Annak a nemze-déknek voltunk jellegzetes tagjai, amely nemcsak a társadalmat akarta egy-kettőre megváltoztatni, hanem egyben — sőt türelmetlenségében gyakran még az előbbi előtt is — magát az embert. A világ nem változott olyan gyorsan — húsz esztendő mégis bizonyít valamit — és sajnos, az ember sem. Épp ezért, mert mi sem változtunk, érezhetjük egy kicsit hajótöröttnek magunkat. De — mosolyogva nézünk össze — mégiscsak megvolnánk. Azt várjuk, hogy ki-ki számot adjon, hogyan sikerült megmentenie az esztendő-k viharában a bőrét; azaz a lelkét.

...eleitől fogva

KATONARUHÁBAN

12.

És most egy olyan kérdéskör következik, amibe, ha belegondolok, mindig előnt a düh, a keserűség, alig tudom — még itt, írásban is — fékezni indulataimat. Megpróbálom azért.

Nemcsak nyugati, hanem hazai emlékezők és tudományos elemzők is azal magyarázzák Horthy fellépésének kudarcát, a nyilas hatalomátvétel, a puccs gyors és határozott sikerét, hogy a magyar kormányban is, de legfőképpen a magyar vezérkarban benn ültek a németek emberei, akik sok mindenről tudtak s megbízóikat, a német vezérkart mindenről tájékoztatták. A német főlényt a hátuk mögött tudva, ha kellett, azonnal és határozottan intézkedtek. Így például a vezérkarban egy ilyen beépített tiszt megakadályozta, hogy eljusson a hadseregparancsnokokhoz az előre megbeszélrt titkos parancs, Horthy kódolt üzenete: „Az 1920. március 1. szerinti parancs végrehajtandó.” Ez a szöveg azt jelentette volna, ha eljut a címzettekhez: a fegyvereket a németek ellen kell fordítani. Uramatyám, mily kisszerű, összeesküvésszerű összebeszélés a legfőbb hadúr és hűséges tábornokai között: mintha maffiatagok üzennének előre megbeszélrt madárnyelven egymásnak. S a szó — maffia — helyénvalónak látszik: mintha egymással rivalizáló maffiák küzdenének egymással a koncert, amely ezúttal nem kábítószér-csempészésből szerzett sok-sok dollármillió, hanem a hatalom megtartása, illetve megszerzése egy védtelen, tájékozatlanul hagyott, saját sorsába beleszólni képtelen ország fölött.

Olyan érvek is elő-előkerülnek a kudarc magyarázataként, hogy a legfelsőbb magyar tiszti réteg, vagyis a vezérkar tele volt német származású tisztekkel, akikben természetesen felbuzgott a germán vér, a Hitler-imádat.

Ezek az érvek tényszerűen pontosak. Bármily hihetetlennek tetszik, mégis igaz: a monarchia széthullása után egyetlen „utódállam” vette át a K. u. K. hadsereg osztrák főtisztjeit — Magyarország. Ide húzódnak át — ha akart — a monarchia bármily származású főtisztje, tábornoka. Ausztriában a békeszerződés értelmében a Habsburg-házat detronizálták, így Ausztria is, az önállóvá lett Csehszlovákia is köztársaság lett. Magyarország államformája megmaradt királyságnak: Király nincs, de a kormányzó, aki az államfői jogokat gyakorolja, maga is magas rangú K. u. K.-tiszt volt azelőtt, tengernagy, a monarchia tengeri flottájának utolsó parancsnoka. Az persze alaptalan kitalálás, hogy nem tudott magyarul, azt viszont el tudom képzelni, hogy a „nemzeti hadseregnek” nevezett, a románok kivonulása után Budapestre bevonult Horthy-vezette alakulatok legfőbb parancsnokai németül társalagtak egymással. Mondhatnám úgy is, hogy a magyar nemzeti (?) hadsereg tábornoki karában német volt a „hivatalos” nyelv, s talán az is mond ehhez még valamit, hogy maga Horthy nem magyar tábornoki, hanem — tagadhatatlan anakronizmust példázva és ki nem mondott nosztalgiát sugallva — osztrák tengernagyi ruhájában fényképeztette le magát, magyar államfőként. Aki emlékszik rá, tudja: ez a fénykép függött iskolákban a katedra fölött, állami hivatalokban a főfalon.

Amikor Gömbös Gyula miniszterelnökként a maga reformdemagógiájá-

val színre lépett, egyik „húzása”-képpen kiadatta a belső parancsot: túl sok az idegen nevű főtiszt a hadseregben, kötelező a névmagyarosítás. Ennek jegyében lett Bergerből Beregfy, Laucsek Dezsőből László Dezső — s mint ilyen, október 16-tól a mi hadseregünk parancsnoka. Akadt ám — mint egy szegedi, utcabeli ismerősöm, ő maga is egykori katonatiszt, mesélte — kivétel is. Egy Schmidt Pál — inkább Paul Schmidt — nevű tábornok nem volt hajlandó levetni régi nevét, mert mint mondá, ő Schmidt Pál néven kapta az első világháborúban a kitüntetéseit, ragaszkodik kitüntetett nevéhez. Kemény felszólításra — ha nem magyarosít, mehet nyugdíjba — kötélnék állt. Azt kérte: nevét Bömbösre magyarosíthassa. A gúny nyilvánvaló: nyugdíjba küldték.

A „germanofil”, K. u. K. eredetű nevelési elv a hadsereg vezérkarában mindvégig csakugyan jelen van, kimutatható. Kádár Gyula is szót ejt erről A Ludovikától Sopronkőhidáig című könyvében. (Lám ez is: a magyar nemzeti hadsereg tisztképző iskolája mindvégig, megszűnéséig egy Habsburg főhercegno nevét viselte!) Ő írja le, hogy a vezérkari tisztek pótlására alapított „továbbképző” intézetbe csak német nyelvtudással lehetett bejutni. Idézem: „A K. u. K. katonaiskolát végzetek és a sváb származásúak nagy indulási előnnyel rendelkeztek. Itt van a magja annak, hogy új vezérkari tisztejeink — később tábornokaink — jórészt a K. u. K. hadsereg bölcsőjében nevelkedtek vagy sváb származásúak voltak, és érzéseikben ettől a szellemtől a próbatétel óráiban nem tudtak elszakadni.”

Ismétlem, mindezek nagyon figyelemreméltó tények és érvek, csak az én szememben nem éppen perdöntőek. Mutassak ujjal a magyar történelem leghíresebb s a mi szempontunkból legtanulságosabb arcképcsarnokára, az 1848–49-es szabadságharc tábornoki karára? Amelynek tagjai közül épp a legismertebbek, hogy csak a szerb származású Damjanichot, az angol Guyont, meg a többit, Klapkát, Vettert, Nagy Sándor Józsefet, Dessewffy Arisztidot, sőt éppenséggel Görgeyt említsem, de sorolhatnám tovább — mind osztrák katonatiszti iskolában tanulták a hadimesterséget, s léptek át — „tényleges” vagy kvietált állapotból — a magyar honvédségbe, s egy sem lett közülük áruló. Ez más dolog, kaphatnám a választ, hiszen akkor egészen más volt a helyzet. Persze, a helyzet mindig egészen más — de azért a képletek egyszerűsödnek, ha elfogadjuk, hogy historia est magistra vitae. És az aradi tizenhárom? Ott volt köztük az a Leiningen-Westerburg Károly, aki annyira német — germán — volt, hogy a magyar honfoglalók dédapái még Levédiában legeltették hosszú szarvú teheneiket, kormos nyakú bikáikat, amikor az ő okmányokkal kimutatható egyik őse már 783-ban erdőt ajándékozott a lorsche klostornak, Worms közelében — mégis magyar ügy vértanúja lett, holott nem is tudott magyarul.

Koszorús Ferenc már emlegetett visszaemlékezéseiben igen sok részletet világít meg és kommentál az október 15–16-i eseményekből, hogy eljusson a logikus következtetésig: „Nem a budapesti helyőrség csapatai állították kész helyzet elé az országot és a honvédséget, hanem a vezérkari főnökségbe és a kormányba beépített quislingek, ahogy ez a megszállott országokban lenni szokott.” Első pillantásra helyesnek és elfogadhatónak látszik az az érve is, amely szerint: „Mi nem tudtuk 1920-ban követni a románok, szerbek és csehek példáját, akik tisztikarukba csak saját fajtájukat engedték be. Így aztán Romániában, mikor a román állam érdekei kerültek ellentétbe Hitlerrel, egy román tábornoknak sem jutott eszébe, hogy szembehelyezkedjen e kérdésben a román államfővel.” Ismétlem, első pillanatra tetszetős ez az

érv, de ha jobban belegondolunk, felbukkan emlékezetünkben egy név és megkérdezzük: hát Antonescu?

A román „kiugrás”-ra hivatkozni — Horthy mentetve — és csak a quislingekre hárítani a felelősséget Magyarország sorsáért — kétséges értékű érvelés. Antonescu tábornok — efölött vita nincs — kétségkívül Hitler legvakbuzgóbb híve és elszánt csatlósa volt, szemben a vonakodásra, ingadozásra mindig hajlamos Horthyval. Midőn utoljára járt Hitlernél (1944. augusztus 5-én), Antonescu kijelentette: „Németország egyetlen szövetségese sem olyan lojális, mint Románia. Románia Németország oldalán marad, és az utolsó lesz, amelyik a Birodalmat elhagyja.” Hitler kétségkívül hihetett Antonescunak, hiszen Romániában, amely már korábban sokkal inkább „frontország” volt mint Magyarország, sokkal nagyobb német haderő állomásozott és harcolt, mint Magyarországon. Ha valahol volt, Romániában volt német túlerő. Az sem kétséges, hogy Antonescu és hívei révén a román tábornoki karban is voltak quislingek — ha nem egykori K. u. K. nevelésűek is. Mégis, mi történt augusztus 23-án? Nem Antonescu tartóztatta le a kiugrásra készülő királyt, hanem megfordítva — a kiugrásra okosan készülő I. Mihály tartóztatta le Antonescut és fasiszta vezetőtársait, a kormány tagjait. És hogy a logika, illetve a mondat végén ott legyen a pont: nem a „fajromán” Antonescu tartóztatta le I. Mihályt, hanem az a román király tartóztatta le a tette ártalmatlanná a „fajromán” fasiszta diktátort, akinél „fajtisztább” germánt aligha lehet elképzelni: a Hohenzollern-Sigmaringen ősi német uralkodó dinasztia sarjaként került a román trónra. (Zárójelben teszem hozzá: a meglepett németek egycsapásra 24 hadosztályt elveszítettek, Mihály király megkapta a szovjet Győzelem Érdemrendet, s ő, aki legalább úgy gyűlölte a bolsevizmust, mint Horthy, helyén, trónján maradhatott — egy darabig, 45 után is.)

Mennyi okos és önmagában helytálló, elfogadható érv! Mi az oka, hogy számomra, aki akkor a proklamáció hallatán a sapkámra a levegőbe hajigálom örömben, egyik sem perdöntő? Az ok: egyik érv sem válaszol az én kérdésemre. Amely így hangzik: miért nem hallgatott a kormányzó leg hívebb tábornokainak tanácsára? Miért nem teljesítette kérésüket: jöjjön Husztra, az 1. hadsereg parancsnokságára. Miért nem jött a legfőbb hadúr a saját katonái közé? Akik körében az ő személye épp abban a pillanatban olyan népszerű volt, mint soha azelőtt. És ha kiadja a parancsot, amit a fegyverszüneti előzetes megállapodás értelmében mint aláírónak kötelessége lett volna kiadni: forduljatok a németek ellen, annak a parancsnak, még ha lettek volna tiszt ellenzői, lettek volna végrehajtói! De nem, ő a fővárosban maradt, körülvéve tehetetlen társakkal, gyorsan cselekvő árulókkal, mert mint állítólag mondta volt: „Mint egykori tengerész, nem hagyhatja el a süllyedő hajót!” Ez a tökéletesen anakronisztikus pátozzsal teli mondat illett egy hajdani vitorlás hajó nosztalgizáló kapitányához, egy megtorpedózott hadihajó parancsnokához, de nem való egy országért felelős modern államférfi szájába, aki tudja, hogy országa már süllyedőben van, zuhan a szakadékba: meg kell menteni. Minden áron, minden eszközzel. Ha Budapesten nem lehet, akkor bárhol máshol.

Például Huszton, hadserege körében. Buda vára nem az ország. Midőn a már említett módon 1919-ben Budapestre fehér lován bevonult, elragadtatott üdvözlői hasonlították őt nemzetünk egykori nagyjaihoz, még Kossuth Lajoshoz is — méltatlanul. Egy napon említeni őt Kossuthtal? Hiszen ha csak egy pillanatra is eszébe jut Kossuth példája, akkor eljön közénk Husztra.

Amikor 1848 decemberének utolsó napjaiban Kossuth úgy döntött, hogy a kormány székhelyét a fenyegetett fővárosból áteszi az ország keleti szélébe, Debrecenbe, olyan államférfiként döntött, aki tanult a történelemtől: Buda vára 150 éven át volt török kézen — mégis, éppenséggel kelet felől, fel-fel-támadt a magyar függetlenség, állami önállóság gondolata, amelynek Horthy örökösének tudhatta magát. Mégis ottmaradt a Várban, családja körében, tehetetlenségre kárhozotva önmagát, saját politikáját, cselekvésre képtelenül kiszolgáltatva magát azon az októberi vasárnapon annak a nem általa irányított eseménysornak, amelyet Kovács András, az Októberi vasárnap című film rendezője joggal nevezett a „nem-cselekvés drámájának”.

De van ez tovább is. Fogadjuk el a tényt: Horthy nem hajlandó Husztra jönni. Ha nem jön, hát nem jön, elég baj, de mit tegyünk ellene? De mi van akkor, ha velünk szemben, az 1. magyar hadsereggel szemben azon a napon Huszton túl ott áll egy volt magyar hadifoglyokból, önkéntesekből álló, fegyveres, sokezes magyar alakulat, amelynek a neve: Kossuth-dandár? Ha ők ott állanak, akkor teljesen mindegy, köztünk van-e Horthy vagy nincs, a mi hadseregünk abban a pillanatban, amikor megtudja, hogy „vége a háborúnak”, átömlik a volt magyar bajtársakhoz, a hadifoglyokból megszervezett magyar hadtesthez. Kossuth-dandár — most már valószínűleg örökre kideríthetetlen okokból — azonban nem létezett. Saját emlékeim szerint is, de mindenoldalú hadtörténeti tanulmányban dokumentáltan sokezer 1. hadseregbeli katona, olykor egész alakulat mégis átment. Nem harcolt tovább: átment. Hadifoglynak.

Átment maga a hadseregarancsnok is, Dálnoki Miklós Béla, a vezérkari főnökével, Kéri Kálmánnal és szűkebb kíséretével együtt. Miklós Béla később, már Debrecenben úgy nyilatkozott, hogy október 15-én Beregszászon tartózkodott. „Itt hallottam a proklamációt is — nyilatkozta. — Gondolkodás nélkül cselekedtem. Azonnal kiadtam a parancsot, hogy az arcvonalat fordítsák a németek ellen.” Felsorolta még, hogy mi mindenféle parancsokat adott ki — hát ebből egy szó sem igaz. Nem én mondom, akihez a parancs természetesen nem juthatott volna el, még ha megfogalmazódik is, hanem későbbi emlékezők, szemtanúk, sőt saját vezérkari főnöke, Kéri Kálmán is cáfolja ezt a nyilatkozatot. Igaz, hogy átmenetele után Alsóvereckén legépelte-tett egy hadseregarancsnak nem nevezhető iratot — hisz már nem volt parancsnok —, amelynek címe: „Intézkedés az orosz hadsereggel való ellenségeskedés megszüntetésére és a német hadsereg elleni harc megindítására”. Az is igaz, hogy november 21-i dátummal kinyomtattak egy felhívást „Az 1. honvéd hadsereg tisztjeihez és katonáihoz” címmel, amelyben az áll, hogy „Én, a Magyar Hadsereg rangban legidősebb tábornoka, a német fogságban sínylődő Kormányzó rendelkezése értelmében MEGPARANCSOLOM, hogy haladáktalanul vegyék fel a harcot a német megszállók és Hitler magyarországi kéme, a Gestapo magyarországi ügynöke, a magát miniszterelnöknek nevező, hazaáruló Szálasi Ferenc pribékjei ellen” — de ez a nyomtatvány hozzánk nem jutott el. Na és, ha eljut? Hiába nevezte önmagát Miklós Béla „a Magyar Fegyveres Erők Főparancsnokának” — ha egyszer semminek, senkinek sem parancsnoka már. Önként elhagyta posztját, amelyre pedig a kormányzó állította, ki hisz neki? Annak a nyomtatványnak? Ilyet akárki nyomtathat s különben is, a címzett, az 1. m. kir. honvéd hadsereg — postás nyelven szólva — ismeretlen. Inconnu.

Hogy-hogy ismeretlen? — kérdi az olvasó. Létezik ez a hadsereg, vagy nem létezik? Megint egy kérdés, amire válaszolni nem én vagyok illetékes. Megpróbálom azért, mégis.

Simonffy-Tóth Ernő azon a napon, 16-án, amikor Miklós Béla átment, Huszton tartózkodott. Író fiának, Andrásnak később így beszélt: „Nem értetem Miklós Bélát. A legelemibb kötelességek közé tartozott (s gondolom, tartozik ma is minden hadsereg szolgálati szabályzatában), hogy a parancsnok nem hagyhatja sorsára hadseregét. Ha Miklós Béla átküldi Kérit, hogy információk és parancsok hiányában tájékozódjak a volt ellenségnél, rendben van. Akkor hiába küldenek Budapestről nyilas beállítottságú új hadseregarancsnokot, Miklós néhány tábori csendőre segítségével le tudja tartóztatni őket. Ha ezek után a németek kezdenek el fenyegetőzni, s esetleg erőszakos lépésekhez folyamodnak, ám tessék, ellen lehet állni, kétszázezernyi ember van kéznél erre.

De nem ez történt: a parancsnok nélkül maradt, meglazult fegyelmű hadsereg felett Szálasiék még októberben átvették a parancsnokságot, majd az egész hadsereget alárendelték a Wermachtnak, méghozzá úgy, hogy magyar egységek zászlóaljnál nagyobb alakulatokban nem maradhattak együtt.

Az 1. magyar hadsereg ezzel számunkra megszűnt létezni.”

Mondja az egykori vezérkari őrnagy, hitelesen összefoglalva a „nem-cselekvés drámájának” végkifejletét. Tiszta beszéd, egy ponton azonban, a magam szempontjából nézve kiigazítom. Jólehet, az addig önállónak, döntésképesnek minősített magyar hadvezetés számára az 1. hadsereg csakugyan megszűnt létezni. De az én számomra, a rajom számára nem szűnt meg létezni. Ahogy a többi kétszázezer katonának sem mondták: „megszűnt létezni a hadsereg, menjetek, amerre akartok”. Fegyverben maradtunk, de oly szigorú, kegyetlen fegyelemben, mint azelőtt soha. Attól kezdve egyre-másra naponta „érvénybe lépett” Beregfy hírhedt parancsa, melynek refrénje újra: „a helyszínen felkoncolandó”.

Királyhelmeceen voltunk éppen, s egy cigánykatoná hazalátogatott a családjához. A harmadik faluban élt a családja, ha a szél onnan fújt, a harangszót akár meg is hallhatta. Valaki otthon feljelentette — nemde különös háborús témát, akár szerelmet is, lehetne a háttérbe beleképzelni —, a felesége mellől rángatták ki éjjel a tábori csendőrök. Másnap a kastély téglakerítése tövében „szabályos” hadbírószéki ítélet alapján szökevényként kivégezték. A közeli alakulatokat — tanuljanak az esetből — odavezényelték, a kivégzést magam is végignéztem. És amikor épp Kassán tartózkodtunk, a város előtti frontvonalon erőcserét hajtott végre mindkét ellenfél. A város elfoglalása nyilvánvalóan presztízskérdés: az ott nem éppen elszántan harcoló román alakulatokat — csakugyan: miért is harcoltak volna — szovjet erők váltották fel. Mire válaszul a német hadvezetőség kivonta onnan a megbízhatatlan magyarokat és német erőket csoportosított a város védelmére. Néhány balga magyar katona, azt gondolván, hogy ha mi — magyarok — elmegyünk, szokás szerint hamarosan jönnek az oroszok — felhasználva az elbűjásra alkalmas városi zugokat, pincéket, padlásokat, elbújtak. De miután nem oroszok, hanem németek jöttek. Ők szedték össze a háborút megunt bajtársainkat: a kassai főtér díszfái akasztott magyar katonákat lógattak ágaikról. Kassán túl egy erdőben (úgy mondom el, ahogy a hír hozzánk eljutott) egy magyar tábori sütőde egész legénysége — szintén a szovjet csapatok közelségében bízva — meglapult, várta az oroszokat. Ezeket is németek találták meg, ahogy a hírhozó mondta, mind a negyvenet kivégezték. Lehet, hogy a hírek túloztak, valójában nem is voltak abban az erdőben bújkáló katonapékek, vagy ha voltak, kevesebben voltak, az idők hangulatára mégiscsak jellemző, hogy a hírt igaznak véltük: szemtanúi vol-

tunk nemcsak a királyhelmeci főbelövésnek, de a kassai fákról csüngő magyar katonákat is a saját szemünkkel láttuk. Na, most kérdezze meg tőlem valaki: ha már kinn volt a fronton, miért nem ment át a szovjetekhez!?

13.

A háború végéig, a német fegyverletételig — ha október közepétől május 8-ig számítom az eltelt időt — még hat és fél hónap, valamivel több mint fél esztendő van hátra. Magyarország területén a harcok hamarabb véget értek: április 4-én az utolsó magyar helység, az azóta szinte elnéptelenedett Nemesmedves is felszabadult. Ezt mindenki tudja. Azt is, hogy ez a fél év a magyarság történelmének minden bizonnyal legtragikusabb fél esztendeje. A pusztítás, a pusztulás bármily műfajban rögzített irodalma felmérhetetlen. Minden évforduló alkalmával újra meg újra felbuzog a fájdalom kiapadhatatlan forrása. Meggyőződése, hogy még mindig igen sok memoár, emlékezés lappang kiadatlanul, még több most már végleg megíratlan marad. Az én szememmel föltekintve — ez a tekintet bizonyára elfogult, de ezt meg kell érteni —, valami hiányzik. Élesen fogalmazok: arról a néhány száz francia hadifogolyról, akik német lágerekből megszöktek Magyarországra vergődtek, itt menedéket leltek, meg arról a szintén néhány olasz katonáról, akik az olasz hadsereg széthullása után Magyarországra szöktek, többet tudunk (a franciákról film is csinálódott), mint arról a legalább száz-ezernyi magyar katonáról, akik október 16-a után még mindig fegyverben maradtak, s az 1. hadsereg katonáinak hitték magukat. Bizonyára hamis tudatból származott ez a hit — ezt néhány okos ember megpróbálta velem elhitetni —, de hát épp ez a „hamis tudat” és ez a tévhit számomra végképp megmagyarázhatatlan. A még hátralevő hat hónap magyar iszonyatának olyan „mellékhajtása” ez, amire csakugyan nincs magyarázat.

Én magam, az akkori létállapotomból kitekintve — illetve oda visszatekintve — aligha tudok ezekről az átélt időkről érdemlegeset mondani. Ami magával a hadsereggel történt, azt az imént hiteles forrásból idéztem: Szálasiék az egész hadsereget alárendelték a Wermachtnak, alakulatait olyannyira szétzilálták, hogy zászlóaljnál nagyobb egységek nem maradhattak együtt. A mi rajunk, öreg Poljszinkon ide-oda zötykölődve természetesen együtt maradt. Mekkora utak vártak még ránk, akkor még nem sejtettük.

Huszt után Beregszász — ma Kárpát-Ukrajnában Beregova — következett. Nem tudom, milyen fajtájú szőlő terem a város körüli dombokon, de október vége lévén, vagy a szüret késett, vagy épp akkor volt teljes érésben az a szőlőfajta — ez magyarázza azt a szinte kábítóan fűszeres illatot, amely a szőlőkertek közti úton orrunkba csapódott. Agyunkba pedig egy teljesen megalapozott, világos gondolat: ahol szőlő van, ott bor is van. Amióta hazulról elindultunk, a Kárpátokban és Galíciában nem terem szőlő, nem volt egy korty bor sem a szánkban. Na itt lesz! Ez magyarázza, hogy egyetlen helységbe, városba sem vonult be rajunk oly vidám reménykedéssel, mint éppen a mustillatú Beregszászba.

Mit lehet elvárni egy olyan hadseregtől, amelyet semmiféle harci cél és elszántság nem lelkesít? És mit egy ilyen hadsereg közkatonáitól, akiket csak az a tudat tart fegyelemben, fegyverben, hogy ha parancsot szeg, a „helyszínen felkoncolandó”? Beregszászi tartózkodásunk néhány napja alatt az derült ki — két példát tudok rá mondani —, hogy az alakulatok egyben tart-

hatók ugyan, de az erkölcsi züllés kivédhetetlen, a katonák nem kívülről rájuk kényszerített, hanem belső, emberi fegyelme végleg fellazult, szétbomlott.

Csakis civil körökből eredhetett a hír, az értesülés, hogy az elhurcolt zsidók bűtorait, ágyneműit valami raktárfélébe hordták össze. Valamely alakulat katonái a raktárba behatoltak s megkezdték a „végkiárusítást”. Téglakerítés, fölötté szögesdrót vette körül a raktárt, de az üzletmenetet ez nem nagyon zavarta. A kerítés fölött dobálták ki a katonák a párnákat, dunyhákat, paplanokat. Egy párna tíz pengő, egy dunyha húsz pengő — az árakra már nem emlékszem pontosan. A kerítésen kívül helybeli asszonyok kapkodták el már a levegőben a portékát, s nyújtották át a kerítésen a pénzt. A mi rajunk — tisztességünkre legyen mondva — messziről nézte a tülekedést. Ha egy párna a szögesdróton fennakadt, lecibáláskor kiszakadt, szállt a toll, mint a hópihe.

Minket másféle szerzési lehetőség hozott izgalomba. Szép nagy családi házban volt a szállásunk, a verandáról látjuk, hogy katonacimborák szaladnak, s mind egy irányba. Mindnél vödör, kanna, mindenféle edény. — Hova szaladtok, hé? — Borért! Gyertek ti is borért! — A háziasszonytól vödört kértünk, kettőt kaptunk, gyerünk! Hát csakugyan, egy nagy szőlőskert közepén, a nyitott pinceajtó előtt óriási tülekedés, volt olyan katona, aki mosóteknőt tartott a feje fölött: mi is bedúródtunk. Nem emlékszem, melyik rajbeli volt a társam, talán épp Berzsényi bácsi, a pedellus, neki volt — rajtam kívül — élénk hajlama a borszerzéshez. Az óriási hordókból zúdul a bor, aki a lyukhoz fér, tartja, nyomja a sugár alá az edényét, de mi az az egy lyuk egy-egy hordón annyi katona számára. Elő a puskát, durr, durr, lett aztán lyuk elég. A két teli vödört hazacipeltük, hazáig a tetejéből kilötyögött valamicske, de mit számít az. Már csak kijózanodásunk után hallottuk, hogy abban a pincében térden felül állt a bor, a helyben lerészegedett katonák egymást buktatták bele, két katona — úgy mondták — bele is fulladt ott a borba.

A mai Magyarország területén, ide-oda cikázással, folyton hátrafelé, nem sok ideig, talán néhány napig tartózkodtunk. Ilyen helységnevek jutnak eszembe: Cigánd, Ricse, Füzérradvány. Bizonyára megálltunk máshol is — de hogy hol, mikor, honnan tudnám ma már. Cigánd azért jut eszembe, mert ott meg sem aludtunk. Alighogy beálltunk egy udvarba, odaát, a Tisza túlsó partján megszólaltak a tankágyúk, aknavetők. Előbb a folyóparti erdőben, majd a falu házaihoz mind közelébb robbantak a lövedékek, na innen nekünk menni kell.

Most, írás közben előttem a felszabadulás eseménynaptára, ebből olvasom, hogy a túlsó parti Tiszakanyár, ahonnan ránk lövöldöztek, november elsején szabadult fel. Ez a dátum tehát részint eligazít, részint — helyzetünkre visszagondolva — egy kicsit meg is borzongat. Nem az, hogy két hét alatt Husztól Cigándig hátráltunk, hanem az, hogy az eseménynaptár szerint ugyanazon a napon felszabadult Kecskemét, Kiskőrös, Dunapataj, Úszód. Úszód! A Dunáig jutottak a szovjet csapatok! Mi meg itt ténfergünk a Tisza felső folyása környékén, a Bodroghözben. Ezek szerint nekünk megint az a sorsunk, hogy a zsák csücskében lapuljunk. Hogy északon, a lengyel fronton meddig jutottak a szovjetek, fogalmunk sincs.

Ricse. Ez a falunév azért emlékezetes, mert itt — elmeséljem-e — frontkatonához méltatlan dolog történt velem. Elmesélem. Mindennapos eset: egy zápfogam begyulladt. Itthon, a civil életben nem nagy dolog, de ott! Pár nap alatt léggömbbé dagadt a fejem, hol a hideg rázott, hol a láz hevített, s habár

enni nem tudtam, folyton-folyvást fostam. A rajbéli cimborák szánakozón kerülgettek, ha kellett, kitámogattak a budira, onnan meg vissza. Orvos nincs. Itt fogok megdöglenni. Jött valaki a hírrel: egy főutcai ház kiskapuján vöröskeresztes zászlócska van kidugva. Nem hiszik el, amit mondok: bajtársaim talicskán toltak el ahhoz a zászlós házhoz, a katonai segélyhelyre. A talicskában ülve, a kis ház udvarán várni kellett az orvosra, mert sürgős dolga akadt. Két katonát, egy magyart, meg egy németet kellett bestoppolni. Ez a két katona valamin összeveszett, megbicskálták egymást. Amikor őket az orvos — sebeiket összevarrva — elbocsátotta, énrám is sor kerülhetett. Az orvos szétfeszítette a számat, egy rántással — érzéstelenítés nélkül — kitepte a fogamat, csakúgy ömlött a genny a számból.

Füzérradvány nemcsak azért emlékezetes, mert egy főúri kastély közelében, gyönyörű parkban, előkelő, de akkor (természetesen) lakatlan nyaralótelepen szállásolhattuk el magunkat. Azóta sem jártam ott, nem tudom, milyen most az a környezet, akkor csodaszép volt, még az én erdei szépségekhez születésem óta hozzászokott szemem tükrében is. Az erdő közepén tó, állítólag annak partján forgatták a Tóparti látomás című film éjszakai jeleneteit, annak a tónak a vizéből lépkedett ki a tó partjára maga a látomás: anyaszült meztelen, a gyönyörű testű „látomás”. Mondom, számomra mégsem ezek miatt emlékezetes hely Füzérradvány.

Egy napon arra lettünk figyelmesek, hogy falusiak nyüzsgönek a nyaralók közt, székeket, asztalokat hurcolászva, a hátukon meg kályhákat, szekrényeket cipelnek. Egy élelmes falusi, akinek már nyilván nem jutott portéka, bekukkantott hozzánk: „Hát maguk nem adják el?” Mit? Hát a berendezést. Egymásra néztünk: miért ne adhatnánk el? Nem emlékszem már a pontos, bizonyos szabályok szerint kikalkulált, szigorúan szabott egységarakra, de valahogy így alakulhatott: egy szék húsz pengő, egy fotel harminc pengő, egy szekrény száz pengő, egy kályha ötven pengő, egy ágy száz pengő — valahogy így. Végkiárusítás! Végeladás — nincs maradás. Holnap úgyis tovább megyünk. A falusiak a patak fölött átvetett két szál deszkán (veszélyesen hajladoztak a teher alatt a pallók, de bizonyára megérte nekik a kockázatot) hordták át a grófi üdülőtelep villámgyorsan felvásárolt előkelő bútorait. Most mondja nekem valaki, hogy nem illő a magyar emberhez a kereskedői foglalkozás, mert nincs hozzá hajlama. Dehogy nincs, csak alkalom kell hozzá. Füzérradvány után lementünk a mai Magyarország térképéről. Ezután következett a már említett Királyhelmec (Kráľový Chlmec), azután meg Kassa (Kosice).

Annyi bizonyos, hogy a karácsony előtti napokat is, meg még az új év első napjait Mecenzéfen töltöttük, mint arról Az utolsó szilveszter című elbeszélésemben majdnem olyan hitelesen beszámoltam, hogy elejétől a végéig ideiktathatnám, de minek? Itt esküdtünk fel Szálasira, karácsony és újév között. Hirt hazulról egy mukkot sem hallottunk, így arról sem tudtunk, hogy otthon és épp Debrecenben, az én városomban megalakult a magyar Ideiglenes Nemzeti Kormány, és a kormány elnöke épp a mi egykori hadseregarancsnokunk, Dálnoki Miklós Béla lett, Van tehát — habár tudtunk nélkül — már egy másik Magyarország is, amelynek mi, ha jó sorsunk életben hagy és hazakerülünk, egykor majd polgárai leszünk. Arról sem volt tudomásunk, hogy az a másik Magyarország már hadat üzent Németországnak... most szorul el a szívem: de hát akkor nekünk is, akik még mindig magyar katonaként itt lapulunk Mecenzéfen, a legszélső, patakparti parasztházban, melynek utcai szobájában német katonák laknak, éjszaka szomorú karácsonyi dalokat — Oh

Tannenbaum, oh Tannenbaum — ordítottak, tokaji bortól részegen. Nekem is hadat üzentek tehát Debrecenből, és pont Debrecenből és pont a kollégium oratóriumából, onnan, ahol mint a kollégium diákja, tanévkezdtkor a Himnusz énekeltem magam is. De annak a magyar kormánynak, amely onnan nekem is hadat üzent, nincs katonája. Azért nincs katonája, mert — egyéb okokon túl — a magyar katonák vagy fogságban vannak, vagy — mint mi most — idegen földeken kóborolnak. Jól mondom, nem tudom, hányszor: az én közlegényi szememmel nézve, ez a háború a magyarság, elsősorban a népi magyarság (melyből magam is vétettem) számára a soha meg nem érthető és magyarázható képtelenségek története. Forgatagos történelem az én népemé, de soha ennyi vad forgatag, mint ebben a háborúban.

Mecenzérről elindulva, csikorgó hidegben északnak haladva, a Magas-Tátra felé tartunk. Úgy tudom, Poprádon ma is működik egy sörgyár, a mai magyar sörivók a többi „cseh sör” közül ennek a termékeit is isszák. Akkor is volt ott egy sörgyár. Az előttünk járó bajtársaink annak a sörgyárnak a raktárát feltörték — mi oda is késve érkezünk, jutott azért nekünk is. Csajkából ittuk — csörgött a sörben a jégstilánk. Azért csörgött, mert habár kezünkben tartottuk, melengetve a csajkát, iszonyú hideg január végi szél fújt a Tátra felől. Azóta sem szeretem a sört.

Tovább haladva, le kellett szállni a Polszkirol, mert ha fennmaradunk, megfagyunk. Gyalogosan ballagtunk a hófúvásban, s mivel semmiféle téli ruházatunk nem volt, mindenki úgy segített magán, ahogy tudott. Én úgy, hogy egy út menti faházból rongyból szőtt szőnyeget zsákmányoltam, olyasfélét, amilyen itthon is, ma is kapható. Köpenyem alatt magam köré tekerem, éppen illett rám. Mintha rám szabták-szőtték volna. Aztán nem tudom hol, talán Zsolnán, vonatra raktak bennünket, Polszinkkal együtt. A vonat átvitt minket téli pihenőre, az akkor cseh-morva protektorátusba, át a hegyeken. Odaátra, Ostravába — erre emlékszem — enyhébb időben érkezünk. Onnantól megint a még mindig járóképes Polszki köhögött velünk tovább dél felé, egy nem tudom hogy mondják nevű kis faluba. Kellemes völgyben húzódott a falu főutcája, a mi rajunk a falu szélén, fenn a dombon kapott szállást egy parasztház nagyobbik szobájában. Parancsba volt adva, hogy mivel a falu legszélső házában lakunk, éjszakára a töltött puskát tegyük magunk mellé az ágyba, sose lehet tudni. A háziak vasárnaponként egy-egy lekváros buktát adtak nekünk az ebéd mellé. A háziasszony, egy elég koros parasztnéni mosolygósan tette elénk, fehér tányéron, mondott hozzá valamit, amiből egy szót sem értettünk. Ott töltöttük a februárt, márciust, mit sem tudva arról, hogy hazánk fővárosát távollétünkben miféle iszonyú pusztulás döntötte romba, hogy nincsenek hidak a Dunán, és hogy otthon megalakultak a földigénylő bizottságok, osztják szét a nagybirtokokat.

Április elején lehetett, amikor jött a parancs, eleget pihentünk, gyerünk vissza a frontra. A Polszki felháborodottan felhőrdült, de majdnem azon az úton, amelyen idejöttünk, szolgálatkészén visszavitt bennünket a Vág völgyén át Szlovákiába. Rajunk végállomása: az egykori Árva vármegye székhelye, Alsókubin. Ott egy magyar asztalosmester műhelyében találtunk szállást. Néha kiálltunk a kapu elé, néztük az elég csöndes kisváros gyér forgalmát, süttettük arcunkat a tavaszi nappal, beszélgettünk nyájas házigazdánkkal. Tőle hallottam a sosem felejtett mondatot: „Most majd maguknál a háború után Magyarországon is demokrácia lesz, de ne féljenek tőle, nem rossz dolog a demokrácia.” Lehet, hogy éppen április 4-én mondta ezt nekünk? Nem lehetetlen: a dátumokat nem őrizte meg az emlékezetem, azt a mondatot

azonban — érdekes — azóta sem felejtettem el. Hálából, hogy ilyen vigasztaló kilátásokkal kecsegtetett, lakásában valamiképpen egyedül maradván, egy fiókot kihúztam, ingekre bukkantam. Egy fehér, kékcsíkos, majdnem új inget a hónom alá csaptam: no, az a derekamra tekintetű rongyszőnyeg, meg ez a csíkos ing az én egyetlen hadizsákmányom, amire frontbeli időm alatt szert tettem — de milyen jól jártam én azzal a csíkos inggel! Kinn, a hadifogságban óriási csomó mahorkát adott érte egy gyárbeli civil, azt a mahorkát szívtam — pipában —, amíg csak tartott belőle, heteken át.

Aztán Alsókubinból is elindultunk, megint visszafelé. Mondom, a dátumok elmosódtak, arra a hajnali ébredésre, egy hegyoldalban, talán éppen a Fehér-Kárpátokban, vagy attól nyugatra már, tisztán emlékszem. Arra ébredtünk, de nem is hajnal volt már, hiszen sütött a nap, hogy valaki rohángál a fák között és újra halljuk a kiabálást: „Keljetelek fel... ébredjetelek... vége a háborúnak! A németek letették a fegyvert! Most mondta be a rádió.” Hittük is, nem is. Nem először kecsegtettük magunkat effélével. Jusszon eszünkbe Huszt. De ez most komoly. Hitler öngyilkos lett, a németek letették a fegyvert... Körülálltunk a rádiót, volt aki hanyatt vágta magát, úgy sirt örömeiben: hát vége van! Hazamehetünk. Nincs már háború. Megértük végre, megúsztuk élve: mehetünk haza. Magyarországra.

1945. május 9. Ez volt az a nap. S volt annak az egy napnak egy nagyon rövid órácskája, nem több, amikor úgy érezhettük, végre magunk dönthetünk a magunk sorsáról. Mindenki önmagáról, egyéni sorsáról maga-maga dönthet. Ezt az érzést nem lehet csak úgy, mondatokba formálni, betűkkel leírni. Akkor, ott, a hegyoldalban százfelé szaladt a gondolatunk: hogyan döntsön akárki most, amikor végre mindenki a maga sorsáról dönthet. Mert erről volt ott akkor szó. Az történt ugyanis, hogy valaki, nem tudom ki, bedobta az iszonyú érvet: meg vagytok örülve? Haza akartok menni? Hát nem tudjátok, hogy a ruszlik mindenkit falhoz állítanak? Kinyírnak, aki ellenük harcolt? Ezért akarsz haza menni? Hogy a háború után, amit élve megúsztál, kinyírjanak?

Kitört a tébolyítón vad vita, amit én most itt negyven év elteltével, érveket és ellenérveket, szenvedélyeket szembesítve is meg tudnék fogalmazni, íróként is tudnám dramatizálni azt a hegyoldalszerű, erdőbeli vitát — de minek? A végeredmény úgyis egyre megy majd.

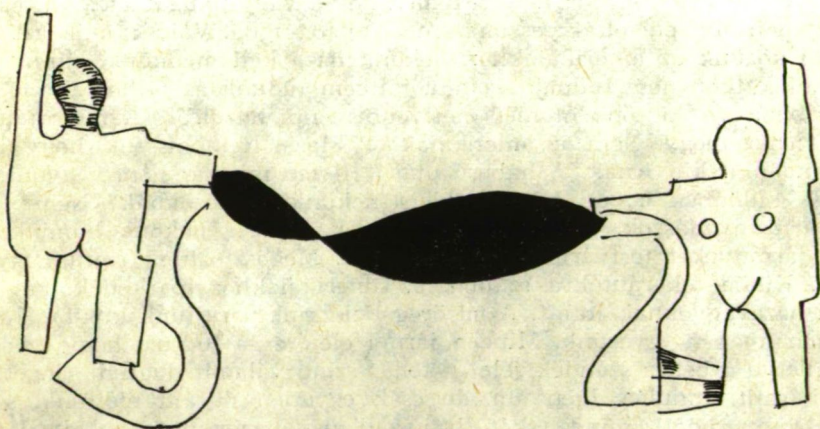
A vita akörül forgott: keletnek menjünk-e vagy nyugatra? Voltak, akik a nyugati irányt pártolták: essünk amerikai fogságba. Voltak, akik azt mondták: mi közünk az amerikaiakhoz, nekünk haza kell mennünk, vár a család. Mirőlünk otthon nem tudnak semmit, mi sem tudunk az otthoniakról; miféle ember bírja azt ki: önként még messzebb menni hazulról? A mi rajunk úgy döntött: hazamegy. Nem az amerikaiakhoz. Haza. Nem hisszük, hogy a ruszlik mindenkit kinyírnak. A háború után? Hiszen mi már nem vagyunk katonák. És különben is, mi bűnünk lehet nekünk, rádiósoknak? Nem voltunk sem partizánvadászok, sem tábori csendőrök, sem... nekünk bűnünk nincs.

A járműveket testvériesen szétosztottuk. Megosztottunk rajtuk, így pontosabb. Külön teherautókra szálltak az amerikaiakhoz iparkodók, két teherautó a hazavágyóknak jutott. A mi öreg Polszinkra rajtunk kívül is ráfértek még néhányan — gyerünk. Minden jármű elejére — tudtuk, hogy ez a megadás, illetve a békés szándék jele — fehér színű valamit dugtunk, inget, lepedőt, akármit. Indulás. Igen ám, de csak egyetlen út állt előttünk, s az is délnek kanyarodott, mind a két „irányzat” ugyanazon úton haladt. Majd ha az út valahol kettéválk, egyik megy nyugatra, a másik a hazafelé tartót választja. De az út jó darabig nem akart kettéválni...

...A nyomunkat keresem. Nemcsak a mi rajunkét, meg annak a hegy-
oldalbeli pár tucat katonáét, hanem a többiét, talán tízezrekét. Ennek a hazá-
jából kivetett hadseregmaradványnak a sorsáról sehol semmiféle írásbeli
nyomot nem találtam. Lehet, hogy lappang valahol valami, az is lehet, hogy
az én hibám, ha nem bukkantam rá. Ezeket a katonákat a háborúvég — a tör-
ténelem — szétszórta. S ahány katona, annyi emberi sors. Voltak, akik csak-
ugyan eljutottak az amerikaiakhoz, s majd amikor nyugati fogságból haza-
térhettek, lettek itthon vétlenül, ártatlanul „nyugatosok”, akiket mindenféle
gyanúval, sandasággal lehetett körülhálózni-nyálkázni. Mások valahogyan haza
tudtak szivárogni anélkül, hogy akár ilyen, akár amolyan hadifoglyokká vál-
tak volna. A mi rajunk sorsa? Egyetlen olvasmányra azért mégis rátaláltam,
amelyben egyetlen mondat mintha rólunk beszélne. A már többször említett
Jolsvai Viktor-féle emlékirat azzal záródik, hogy az 1. hadsereg parancsnok-
ságának egy része Steyrmárkban, Ausztriában május 5-én került amerikai
fogságba. „A törzs többi része néhány megmaradt alakulattal ugyancsak
Ausztria területén érte meg a háború végét. Most jövőnk mi: „Míg a had-
seregparancsnokság a nyugati hatalmak fogságába esett, addig a szétszór-
t és leharcolt 1. hadsereg maradványai zömükben a Dunától északra fekvő terü-
leten, illetve Csehországban — hazájuktól távol — a szovjet kezére kerültek.”

Hát ez nem olyan egyszerű. Az én egyéni sorsom, rajom sorsa, meg
sok-sok ezer ottani magyar katonáé oly bonyolulttan alakult, hogy ennek akár
vázlatos elmondásához is új fejezetet kell kezdeni. Hátba felfejthetek valamit
abból a rejtelemből, amit úgy nevezhetnék: magyar katonák útjai a második
világháborúban. Meg a háború után.

(Folytatjuk.)

KOTSIS NAGY MARGIT RAJZA

TÓTH BÉLA

Tiszajárás

61

IBRÁNY VII.

Anonymus fölállt az öreg, nyikorgó karosszékből, értésemre adva, hogy mondandójának pontot tett a végére.

— Hálás vagyok, hogy egész éjszakáját rám költötte, de mivel telhetetlen vagyok, és kellőképp fölcsigázta érdeklődésem a saját sorsa iránt, most az a fejezet következhetne, amiből ön, mint felnőtt bontakozna elő, ahogy kinevesített magvaiból a virág, a termés! — mondom.

— Nézze, nem akarok én álszerény lenni, de laknak ám Ibrányban még érdekes emberek. Életük, sorsuk mind megírni való. Magukról nemigen beszélnek. De ha faggatja őket, őszintén elmondják sorsukat. Az emberi életnek van annyi zegezuga, hogy néha magunk is marékka tapogatjuk benne a lehetőségek útjait. Az ellen nem tiltakoznék, hogy Szegeden jártamban összeüljünk, beszélgessünk. Az ottani magászokkal olykor egész héten együtt dolgozunk, hát egy este elbeszélgethetnénk. Ahogy a magbiológus is tanul az előtte járók vereségeiből, eredményeiből, talán a sorsok története is szolgálhat tanulsággal. Nem sok regényt rongyoltam el életem során, mert én olyan izgalommal fálom a szakirodalmat, mint némely kikapcsolódást kereső olvasó a krimi. Nem vagyok irodalomfogyasztó, de tudom, hogy az emberiség nagy része az irodalomban keresi a példákat, a modellt. Hogy milyen legyen, milyennek kellene lenni. Erős, gazdag, okos, szép, híres, jó. Keresi az ideáljaihoz vezető utakat.

Ibrány gazdag falu. Egy író egész életén át találna benne földolgozni valót. Ha maga ide költözne a tirnyes-tornyos, palotás városából, örömmel adnám a szülői hajlékot alkotóháznak. Tudom, szülőföldet elhagyni nehéz. Lélekben soha nem lehet belőle kiköltözni. Nem akartam én magának témákat javasolni. Mégis azt teszem, mert az ibrányiak annál szemérmesebbek, hogy kérdés nélkül föltárják magukat. Témákat mondok, mert nekem is sügnak a saját szakmámban. Biztatnak, hogy olyan dohányt teremtsék, amelyik az érett leveleket magától leveti, mint a kapálásban kimelegedett ember a kislajbit. Hogy az aszálytűrő, szapora tarackba oltsd bele a legjobb hozamú búzát, s nem éhezünk meg! Telepítsd ki a száraz Szahara éhínséges területeire, megélnek belőle azok is.

A főlemlegetett Kossuth-díjasok mindegyike kiadna egy regényt, ha nem nagyot, kicsit. Az eddig mondottakban is sikerült talán érzékeltetnem, hogy milyen viszonyok kalapálták ki az itteni öskommunistákat. Rákosi bizonyosan nem a hitbéli múltjukat vette számításba, amikor az első 110 díj kiosztása-

kor öt ibrányinak is adott. A parasztok közül jutott az etyekieknek, okányiaknak, meg néhány más magányos gazdának is.

Hanem a nagy megtiszteltetés után alig telt el egy év, fölmerült velük szemben a rágalom. Hogy azért kapták, mert kommunisták! Pedig nem is volt mind párttag. A rágalom váddá vadult. Géczy bíróság elé került, mert a szántáshoz való nyersolajból a fűrészgépet hajtó traktorhoz is juttatott. Elmeséltem, milyen inség volt az építkezésekhez szükséges fűrészelt árukból. Szántani lehetett jármos ökrökkel, fát vágni nem. Géczy a szántáshoz számolta el a fűrésznél elhasznált olajat. Meghurcolták érte. Mikorra tisztázódott az ügye, ő már nem is lakta Ibrányt. Elment az állami ecetgyárba kenyeret keresni. Lopást, személyes hasznót nem lehetett rábizonyítani. Itt nem is volt szokásban a közösség megrövidítése. Annak idején a felekezeten kívüliek vezetői nyakig járhattak volna a jólétben. Például Imre Ruben, aki a jól jövedelmező cipésműhelyt vezette, járhatott volna népes családjával egyetemben olyan nyikorgós lösevró csizmában, amilyenben a vagyonosok jártak, de ő úgy járt, mint a közösség többi tagja. Majdnem mezítláb.

Amikor a szektát a hatóság fölszámolta, s megejtették a leltárt, a legveszélyesebb vezető lakásában, udvarában sem találtak olyan elgörbült szöveget, ami lopás útján került volna oda. Maguk csudálták, hírlették a tényt, nem a közösség tagjai, mert azok ezt természetesnek tartották.

Másik téma. Egyik szektabeli fő szónokot, később párt- és tsz-szervezőt, amikor megtette a köteletségét, fölsőbb utasításra kizárták a pártból. De mivel közösség nélkül egy percig sem tudott élni, visszakucorodott a baptisták gyülekezetébe. Világnézetén semmit sem változtatott. Az a marxizmust, amennyire ismerte, összeegyeztette az emberszeretet tanaival. Évek múltán visszavették a pártba. Semmi törés. Az író, az olvasó mondhatja: extrém eset! Szerintem az egyén életében az egyetemleges emberi sors rezeg. Az élet így játszik velünk.

Le, föl, le, föl!

A Kossuth-díjasok között volt olyan, aki a tsz-szervezéskor kilépett minden közösködésből. Pedig a szeretetvallásért annak idején lemondott másfél holdjáról, amiből persze nem is tudott megélni. Most, hogy hozzászoríthatott ahhoz másik másfelet, hát a három holdról nem tudott lemondani. Megcsappanhatott a hite? Dúrta maga a földjét. Amikor megöregedett, földjéből, csekélyke nyugdíjából alig élhetett, hát százforintos emelésért gebeszkedett a nyugdíjfolyósító hivatalhoz. Beidéztek. A folyamodványába beleírta, hogy Kossuth-díjas. Néztek az öreg rozogára, mintha most támadott volna föl a sírjából. Nem hitték állítását. Hogy is hihették volna az öreg ágrólszakadt, zsíros kalapúró, hogy ilyen nagy kitüntetés hordozója. Mert azt minden agyér-elmeszesezős öreg bolond állíthatja, hogy ő ez meg az. Netán Napóleon vagy Ferenc József.

— Igazolja magát!

Az öreg fordult egyet, újra jött a dokumentumokkal. Nézték, látták, kérték, hogy hagyja ott a papírjait, majd értesítik a döntésről. Évek teltek, nem tudtak a 100 forintos emelési kérelemben dönten. Az állam magától, több száz forintokkal megemelte már minden járadékosnak a nyugdíját, amikor Nógrádi Gábor újságíró kiásta az öreg Kossuth-díjas okmányait. Persze ment a bocsánatkérés, hogy nem tudták, valahogy nem is hitték...

Elfelejtették. Igaz, más nemzedék hordja vállán az élet terheit, de hát ha nem emlékszünk apánkra, öregapánkra, akkor hol vannak a gyökereink?

A növényi mag emlékszik őse minden tulajdonságára. Tovább is viszi újra és újra. Ettől és így élet az élet! A számra kellene üsse, mert újra meg újra belekalandozok a saját szakmámba. Pedig nem ezt akarom magának javasolni.

1956 itt nagyobb vehemenciával ment végbe, mint a szomszédoknál. Itt semmit sem tudnak langyos legyintésekkel elintézni. Az elnököt halálra ítélték, kicsi híján megölték. Az események előtti időkben itt élt Sánta Ferenc. Munkájában fölhasználta az események atmoszféráját, eseménytörténetét. Ennek az ibrányi időszaknak tehát jeles írógazdája van. Nem is ajánlom, hogy a korbá belekaszáljon más. Hanem ő magáról nem tett le ez időből egy betűt sem. Szeméremből, haragból, ő tudja.

1955-től, ahogy akkoriban divatozott, a fiatal írókat kihelyezték termelő munkára. Sánta Ferenc e révén költözött közénk, négy gyerekével, feleségével, édesapjával. Nem lógatta a lábát hiába. Dolgozott, érdeklődött, jegyzetelt, s gyűlt benne a látottak alapján a keserűség, sűrűsödött a dinamit. A személyi kultusz fölismert torzulásait 1956. október 6-án az Irodalmi Újságban közölte. Ilyen gyűjtő mondataira emlékszünk:

— „A parasztságot elnyomorítják! Miniszterelnök Elvtárs! E mögött a parasztság mögött négyszáz esztendő sötétlik. Négyszáz esztendő jogtalanság, keserűség, megalázottság. Ez a parasztság 1953 telén és tavaszán 35—40 deka kenyérért állt sorba, amit egy hétre kellett beosztania!

A hatalmi szervezet elgépiesedett, dehumanizálódott!...”

Sánta Ibrány számára elveszett. Az 56-ban meghurcolt faluvezetés anynyira a szívére vette az író szavait, nem kívánt vele többé szóba állni. Sánta látszatra hasonlóképpen érezhetett, mert ezután hosszabb időre nem lépett a falu földjére. Gondolatban, írásaiban gyakran itt jár. Novelláinak több hőseben idevaló embereket ismerünk föl. A falu légkörét ebből a korból csak Ibrány révén ismerhette. A Húsz óra tábornokának mintáját itt találhatta Bodnár János kovácmester személyében, aki jó kezű iparos volt. Katonai szolgálatából kicsi sarzsival és elmebeli zavarral tért haza. Szokása volt az utca gyerekeit folsorakoztatni, megénekelteni. Magányos öregségében mindenféle kóbor állatot fogadott a házába, tartotta őket, beszélt hozzájuk.

Nem arra biztatom, hogy ezt az Ibrányt kaszálja ki Sánta Ferenc írni-valójának hímes mezejéből, mert nem is szabad, talán nem is lehet, hanem Sánta itteni korának mesés történetét nem lenne szégyen rögzíteni, mert ő ezt, szemérmesnek ismerjük, nem teszi meg, inkább veszni hagyja. Pedig mennyi lehetőség, feszítő mondanivaló a sorsában! Vagy ne féltsem?

Úgy tűnhet, zavaros az idővezetésem, amikor Ivánus Illésre terelem a figyelmét. Ő korábban élt itt. Az öthúrú hegedű című verseskötetében ibrányi villanatokot rajzol, hangulatot röpönt föl. Az itteni élete megírni való. Ő tudná megmondani, foglalkozik-e vele? Idegen szemű írónak ajánlanám sorsát tollra illeszteni.

Mint az egyik ibrányi földbirtokos szerelemgyereke, sok hányattatás után a háborús években, legényke korában apja uradalmába került amolyan mezítlásos fölgyázónak, aki a béresekkal evett, komázott, lakott. Velük érzett, volt is rá oka. A főlzabadulás első évében a nagyerdőbeli iskolának ő az első betűvetést tanító embere. Innét főlőbb iskolákba került, tanárkodott a nyugdíjáig. Félek, hogy szerénységén elvesznek az ibrányi emlékek. Marokra kellene azt is kapni valami írással babráló embernek.

Váci Mihály ténylegesen nem lakta a falut. Kovács Sándor tanár ba-

rátjához járt el vendégeskedni, míg tehetette, s képviselő korában sűrűzte ibrányi táborozásait, amikor beszámolt választóinak az ügyek menetéről. Író-olvasó találkozókön éjjel utánokig elbeszélgetett anyja szülőfalujának, anyja sorsának tanúival. Négy-öt verse hurcol ibrányi hangulatokat, egy-két intézkedése őrizi egykori mivoltát, mi, akik kedveljük költészetét, mint ő magát.

Vele elírótlanodott a falunk.

A tanultan itthon maradt Ibrány minden jeles tulajdonságát magában hurcoló embere a falunak Nagy Ferenc tanár. A parasztszaládból fölcspörödött történész, modern kincskeresővel búvárkodó régész, múzeumfundamentáló, szocialista kántor, muzsikuss és társadalmi gépjármű-javító, irodalomtörténész, falukutató nem írja le soha a maga sorsát.

Berecz János, a Népszabadság főszerkesztője, több kötetes politológus író. Nem mellékesen, ibrányi. De a maga sorsa soha nem szalad a tollára. Vele dolgozik Kovács István. Izgalmas riportokat kötetel olyan világokról, ahová kevesen jutnak el a tollforgatók közül. Egyszer Ibrányt is világra révészeli?

Az írni tudókról azt megírni, amit ők maguk soha le nem vésnek, rögzítenek. Láthatja, már óhajtó, parancsoló módozatokban beszélek, ami, elhíheti, a valóságos igények jele.

Hegedűs Dezső ha nekiülne írni, hát Gosztorny Tiborral megírhatná Ibrány monográfiáját. Nagy Ferencet is maga mellé vonva. Mert nemcsak mesélni tud, hiszen van is miről, hanem írni is. Biztatgatjuk. Szabadkozik. Zehernyész vagyok — mondja, ami a táj nyelvén annyit tesz, hogy csaknem beteges. Ami igaz lehet. Nemrégiben veszítette el tragikus hirtelenséggel a feleségét. Ennek a betege. De ha nem így lenne, akkor sem beszélné, írna a fiáról, a jó játékos színész Gézáról. Igaz, kívülálló ismeri a színészt, az országos lapok hírelik szerepléseit, de azt, hogy egy apa miképpen vélekedik országos hírbe keveredett gyerekeről, arról nem tud a világ semmit. A fiút nyögetik a lapok, nyilatkoztatják, s nagy örömkörmindig azzal kezdi: Ibrány nekem a világ közepe! És szép költőiséggel rakja szülőfalujáról a szavakat, aminek hitelt ad, hogy még a riporteritátételeken keresztül is kisüt belőlük a lélek magasfeszültségű remegése.

Az apa Hegedűs sorsának minden perce összefonódik a faluéval. Amikor a hatvanas években a művelődési kormányzat osztogatni kezdte kisebb településeknek is a gimnáziumokat, Nagyhalásznak nagyon akartak egyet adni. De az szabadkozott, hogy van önégi elég baja, hagyják békében. Meghallotta az osztogatást az ibrányi tanácselnök. Kinyújtotta a kezét érte. De hát, kérdezik, miféle feltételek vannak meg hozzá. Telek, pénz, tanerő?

— Mindenünk van, csak gimnáziumunk nincs.

Tíz fillérünk sem volt, csak a nagy ibrányi epekedés. Az mindig itt lakott bennünk. És nemcsak a valóságos kötélhúzásban, bikanyerésben voltak erősek az itteniek, de az eszüket is tudták forgatni. Hegedűs Dezső másodhegedűsnek mondja magát az ügyben. Ő csak igazgatóhelyettes volt a gimnáziumban.

De hát én úgy tudom, a jó másodhegedűs, akármikor húrjaira kapja az első szolamot, amíg a primás az orrát törli, vagy meggyantázza a vonót. A másodhegedűs zökkenők nélkül húzza! A gimnázium huszonhárom éve működik. Többet ér az neki, mint Szegednek egy új fölsőfokú intézmény!

Itt iskoláznak Beszterec, Buj, Gáva, Nagyhalász, Kótaj, Paszab, Tisza-bercel, Tiszarád, Tiszatelek, Vasmegyer gimnazista korú gyerekei. Négy osztályunk mindegyike párhuzamos, évente 180—200 diák népesíti be az iskolát. A huszon-egynéhány év alatt felsőfokúságig kitanult emberek serkentek, akiknek egy része agrónómus, állatorvos, tanár, orvos a faluban.

KOTSIS NAGY MARGIT RAJZA

A Kalevala évfordulóján

TORNAI JÓZSEF

Harc a csodamalommal

1.

A karjalai erdők és mocsarak szólalnak meg a Kalevalában? A nép beszél, a szót egymás szájába adva, időt, évszázadokat átlépve, összekötve? Vagy egyszerűen az emberi és a természeti lét nyitja száját, hogy elmondja nekünk, halandóknak, ami elmondhatatlan és halhatatlan?

A Kalevala arra válaszol, amit kérdezzünk tőle.

Mégse felel mindenre; vannak titkok, amik elmondva, énekbe és varázslatba fogva is titkok maradnak benne. Annál több, amit azonban elmond, fölfejt. Akárhol érünk hozzá, minden ízében, szavában, minden runójában költészet. Teljesen mindegy, hogy a tájat festi, történetet, eseményt mond el, vagy átváltozásokat, lírai érzelmeket tesz átélhetővé: a nyelv és a kép mindig költészetté válik benne. Játékos, elevenességgel teli, túlcsonduló költészetté, melynek ráadásul még az is hatalmában áll, hogy emberi sorsokat, szenvedést, halált, szomorúságot a tükör közönyével vetítsen vissza ránk.

2.

A Kalevala azt mondja el: mi szent és mi gonosz egy népben. Ezt segít tisztázni, ahogyan Dél és Észak, Világosság és Sötétség, Vejnemöjnen és Luohi asszony harcát földézi.

Hajlamosak vagyunk rá, hogy ezt a tisztázást ne kíséreljük meg, s összekeverjük a kettőt. Maga alá gyűr a kétség, s ilyenkor nem hiszünk abban, hogy tisztázni lehet, mi az, ami bűnös és förtelmes egy nemzet életében, és mi marad meg ragyogónak. Többnyire csak az elhibázott tettekre gondolunk és megalázottnak érezzük magunkat. Utálni kellene, elutasítani saját népünket? A Kalevala azt bizonyítja: mégiscsak a tisztázás a feladatunk, sőt egyetlen igazságos választásunk. Ha egyik oldalra tesszük Vejnemöjnent, Ilmarinent, Lemminkejnt és az anyját, a másikra Luohit; a pohjolai gazdát és Loviatárt, a rontó boszorkányt, a három férfihős meg a fiát szerető és életre keltő édesanya gyarlóságai ellenére is a jóság és az igazság megtestesítője. Azoknak a tényeknek és erényeknek bizonyítéka, melyben egy nemzet megkapaszkodhat.

Nekünk is ezt kell tennünk történelmünk eseményeivel és alakjaival.

Mindig egymás mellett volt évszázadainkban az árulás és az áldozat, a bölcsesség és az ostobaság, rövidlátás; a küzdelem és az önföladás. Mindig a szégyellni való, ami elveszejt, de szemben vele mindig „a mentő glória” is, amitől megmaradhattunk. És ha valaki sorolni kezdi, szemünkre hányja a mi Louhijainkat, meggondoltan válaszoljunk neki a mi Vejnemöjnenjeink neveivel.

Vannak Vejnemöjnenjeink, sőt, Ilmarinenjeink, Szampót is ácsoltunk, s nemcsak az elmúlt századokban, de most, a huszadikban is.

3.

A Szampó és a gereblye. Amivel Lemminkeijnen anyja összekotorja a Tuonela mélyeiben heverő fiának testrészeit. Melyik fontosabb, melyiket csodáljuk jobban? Hajtsunk fejet a hatalom és a jólét, a boldogság bályánya előtt, vagy az anyai csoda, a másodszori megszülés, a világ újjáteremtésének jelképét ismerjük el inkább? Ha végiggondolom teljes jelentésüket, tudom, melyiket vegyem előbbre. Megrendültségemben s valami megmagyarázhatatlanul mélyebb sugallatra hallgatva mindig az elveszett, szétdarabolt fiát kereső anyát választom:

*Anyja erre fontolgatja:
Maga sirva mondogatja:
„Lesz-e vajjon ebből ember,
Éled-e új hős még ez egyszer?”
Inkább még egy ízben vonja
Réz veretű gerebenjét
Alvilági vizen végig,
Vizen végig át is rajta.
Lel az egyik vállcsontjára,
Lel kezire, lel fejire,
Lel lapockája felire,
Mindenféle porcikára:
Fiat ő belőlük épít,
Léha Lemminkejnént készít.*

(Vikár Béla fordítása)

A sötét vizekben kutató anyával együtt a mítosz közepében vagyunk. Vannak mítoszai a hatalomnak és birtoklásnak, de az élet, a halál, az újjaszületés mítoszai igazibbak, sőt, mondhatom: az igaziak. Lenni, több mint birtokolni; a léttel azonosulni emberibb, mint ragaszkodni a lét egy-egy külső tárgyához. A Kalevala a Szampó és az életkereső gereblye ellentétében a történelem két alapvető lehetőségének útját is elénk rajzolja: lenni, élni, örülni a létezés dolgainak és mások életének, vagy megszerezni a lét dolgait, mások életét, s ezzel elnyomni magunkban a létet. Az emberiség a kezdetek óta ennek a kétféle útnak, ennek a mindent meghatározó választásnak hőse és áldozata. Sohasem dőlt el teljesen, melyik változat szerint élünk, talán soha nem is fog: inkább a vergődés marad meg mint előremoccanások és visszacsúszások tragikus sorozata.

A mítoszi anya, akárcsak Ízisz Ozirisz testrészeit, összeforrasztja gyermeke tagjait:

*Húst a húshoz helyezteti,
Csontot csonthoz illegeti,
Int az inhoz, vért a vérhez,
Ert az értörés helyéhez.
Az ereket elköttözi,
Erek végít űzi-fűzi.*

(Vikár Béla fordítása)

Lemminkejnen a régi formájában kel életre, talán még annál is szebben, férfiasabban. Lemminkejnen az északi Don Juan. A Kalevala szerint nincs lány, asszony és özvegy, akivel nem hál; nincs a falvakban egyetlen „fürtös fejű” sem, akivel nem „játszadozik”. A nemiség hatalma, tehát legalább olyan mítoszi méretű, mint az újjászületése. Míg azonban Lemminkejnen föltámadását, új életre gyógyítását, az anyai szívósságot hosszas részletességgel követi az ének, fiának szerelmeskedéseit csak általánosságban, nyilvánvaló utalásokkal, de a részletektől való tartózkodással tárgyalja.

A Kalevala eredetéhez hasonló időkből való íratlan, civilizáció előtti költészetekben, a legtöbb népnél megtaláljuk az erotika és a szexualitás nyílt, szemérmeskedés nélküli jeleneteit, képeit, hasonlatait. Nem kivételek ebben finnugor rokonaink énekei vagy a magunk népdalai sem. Igaz, a mi népdalainkban legtöbbször szimbólumrendszer mögé rejtőznek a szerelmi, testi szenvedély eseményei. A Kalevalában azonban ilyeneket se találunk.

Mi lehet ennek az oka?

Nem mondtak efféle a Kalevala énekesei vagy Lönnrot nem jegyezte föl őket? Föltételezhettük, hogy ha talált ilyen dalokat, valami visszatartotta rögzítésüktől. Talán az eposzi stílust is féltette az erotikus részletezésektől. Ami azonban elsőre meglepőbb — s ez már teljesen független Lönnrot szándékától —, hogy szerelem sincs a Kalevalában! Van lakodalom, férfiak és nők, legények és lányok összeházasodnak, de a szerelmi érzés tökéletesen ismeretlen. Nemcsak abban az erősen pszichés formájában, ahogyan mi európaiak a trubadúr idők óta megéljük és megszenvedjük, hanem archaikusabb vagy középkorias félelmetességében sem. Nem voltak még keresztények, azért nincs a Kalevala világának Trisztánja és Izoldája?

Vejnemőjnen és Ilmarinen ugyanazért a lányért utazik Pohjolába: Louhi leányát szeretné feleségül; a győztes Ilmarinen lesz. Az isteni kovács megcsiratja ifjú asszonyát, mikor az meghal, aranyfeleséget kovácsol helyette, le is fekszik mellé az ágyba. De szerelemről egyetlen szót sem ejt az ének. Így érthető, hogy mikor megérkezik Lemminkejnen halálhíre, azaz Küllikki, a hitvese észreveszi a vért a fésűjén meg a hajkefén, nem ő megy az ura keresésére, hanem édesanyja.

Másként történik ez a mi balladánkban, a Sárig-hasú kígyóban. A halálos veszedelembé került szerelmes először az apját kéri, hogy vegye ki kebeléből a mérges kígyót. Tagadó választ kap, majd ugyanígy jár anyjával, bátyjával, ángyával és öccsével. A családi, rokoni összetartozás tehát kevésnek bizonyul. Akkor megy a szerelméhez:

— Vedd ki, rózsám, vedd ki kebelembe bújót,
Kebelembe bújót, a nagy sási kígyót!
Szívem szorongatja, piros vérem szíjja,
Gyenge derekamot má átalszakajtja.
— Inkább elleszek én az egy kezem nélkül,
Mintsem én ellennék a galambom nélkül.

Jól mutatja ez az érzelmi életbeli különbség az ösköltészet és a paraszti költészet eltérését is: az utóbbi nyilván több ezer évvel később, más kulturális szokások, körülmények között keletkezett. Ha a Kalevalát a létbeli ember költészetének fogjuk föl, bele kell nyugodnunk, hogy a szerelmi nem tartozik a létbeli dolgok közé. Oda tagolódik a születés, a halál, az átváltozás, a varázslás, a háború, az újjászületés és maga a megnevezés, a megigézés, a költészet is. Férfi és nő egymás iránti gyötrelmes érzelmi szomjúsága, ahogyan mi ismerjük, azonban nem.

Csakhogy: valóban el kell-e fogadnunk ezt a következtetést?

Nem biztos, hogy a létbeli ember, a maga sokezer évvel ezelőtti állapotában, már összes lehetséges képességét kibontakoztatta. Hiszen az elvont gondolkodás éppúgy hiányzik a Kalevala soraiból, mint a szerelmi érzés élménye. S az a sarkalatos változás is, ami — Frazerrel szólva — a már akkor meglevő mágikus tudás helyett a természet kutatásán alapuló tudományokat eredményezte. Ilyenformán azt kell mondanunk, a mágikus korszak embere még egyáltalán nem a teljes ember, noha annak minden irányban továbbnővekvő csíráját magában rejt. Ami viszont már az idők elején kifejlődött benne, az teljes erejében megmutatkozik, ahhoz mi nem sokat tehetünk hozzá, inkább csak halványíthattuk, korcsosíthattuk magunkban.

A Kalevala énekeiből olyan kihívó módon hiányzik a szerelem érzelmi tűzése, hogy rákényszerít a fölmérésre: mi lobbant égig az európai lélekben, milyen gazdagság került napfényre, ami addig valahol a vérben és a kifáradatlan kötömbhöz hasonló személyiség mélyebb repedéseiben szunnyadozott.

5.

Mi az, amire a Kalevalában a legnagyobb sóvárgással, sőt, irigységgel ismerünk rá?

Vehetjük példának Vejnemőjntent, Ilmarinent, Louhit, akik félistenek, titánok, emberfölötti képességekkel rendelkező nagy varázslók, de azért végső fokon emberek is. Vagy a „csak” embereket: Lemminkejntent, az anyját; Ajnót, Kullervót, a Kalervó-magzatot, Küllikkít és a többieket: mind azonosak önmagukkal. A Kalevala alakjai jók vagy gonoszak, tökéletesek vagy gyarlók, áldozatok vagy bűnösök, egyek a létükkel, nem szakadtak még ki abból az egészből, amibe a teremtés óta minden beletartozik, és amely minden tagját átáramoltatja a lét gazdagságával. Ennek az öntudatlan érzését nevezi Frazer és vele a modern etnológia mágikus gondolkozásnak. A Kalevala világában még olyan bőven ömlik növényekbe, állatokba és emberi lényekbe a lét, hogy nem is ismerik azokat a merev különbségeket egymás között: a legtermészetesebb módon változnak át élők holtakká és holtak élökké, fák madarakká, emberek, halak a föld elemeivé, vízzé, szellővé, sziklává, tűzzé. Ráadásul, ami a legfontosabb: minden beszél, egyetlen nyelvvé válva érintkezik egymással az

a kozmosz és világrend, amelyben a Kalevala hősei harcolnak, énekelnek, meghalnak és föltámadnak.

A Kalevala mítoszaiban nincs bűnbeesés, mint a bibliai Ádám és Éva történetében. A bűnbeesés ebből a szempontból az ember kilépése a természetből. A pillanat, mikor a tudás több lesz, mint a lét. Ráébredünk, hogy mások vagyunk, mint körülöttünk létező lénytársaink; sőt, arra is, hogy férfi és nő másnemű és ebben van valami takargatni, szégyellnivaló. A létből való kiemelkedéssel a halál tudata is besettenkedik addigi, élet és halál között törés nélkül hullámzó lelkünkbe. Vagyis megkezdődik az a folyamat (fejlődésnek nevezte el a tizenkilencedik századi német gondolkodás), melynek során egyre absztraktabbá válik az emberi lét.

Mi ennek az absztrahálódásnak magas fokáról nézzük a Kalevala elidegenedetlen létű hőseit. Önmagában, saját korunkba falazva nem látnánk, hová jutottunk. Megszoktuk a technikát, a kifelé fordulást, amely szorongásunkat, agresszivitásunkkal váltakozó spleenünket okozza. Még időnkénti utópiáinkat is. Mert: miért ne igyekeznénk újra elképzelni azt az édeni világot, amelyben a lények egyensúlyban vannak egymással, és az emberi társadalomban igazságosság, jólét és szellemi, erkölcsi szabadság uralkodik? Már tudjuk, hogy ezek az utópiák megvalósíthatatlanok, annál szembeötlőbb a Kalevala tükrében a mi megszegényedett létünk. Ahogy a létnek ez a forrása buzogni kezd ránk, nem is értjük, hogy tudunk ilyen létszomjasan élni, pótlékokkal vigasztalva önmagunkat?

A Kalevala keserves választ ad arra a kérdésünkre, amely még mindig a visszatalálásra, a megoldásra, az igazi kultúrára és civilizációra vonatkozik. A távolságra mutat rá, amely elválaszt az ilyen mélységű földi léttől.

Természetesen értelmetlen dolog volna idealizálni a kalevalai ősvilágot. Azt a halász-vadász-gyűjtőgető, kezdetleges növénytermesztést folytató társadalmat, azokat a primitív emberi viszonyokat, melyek közt a kiválasztódás, a „struggle for life” még a maga brutális kegyetlenségével pusztított el és erősített meg életeket. Az antropológiai kutatás ugyan nagyon is indokoltan fordult az ilyen civilizáció előtti népeknek, törzseknek megismerése felé: nyilván erőt, példát akar meríteni ezekből a harminc–ötvenezer évvel ezelőtti lehetőségekből, amikor a modern fejlődés egyre viszonylagosabbnak látszik. Ez azonban újabb utópiakeresés. Mi már túlságosan kifinomultak lettünk itt Európában, túlságosan szakosodtunk mesterségeinkben, iparban, szellemi, politikai formákban. Nem gondolhatunk visszafordulásra. A technikai fejlődés, az iparosítás rohama azonban olyan mértékben szembeállított minket a környezetünkkel, a föld bioszférájával, a természettel — a nukleáris fegyverekről nem is beszélve —, hogy a lassításon, sőt egy-egy területen a leálláson is érdemes volna elgondolkodni.

A Kalevala emberi viszonyai engem arra figyelmeztetnek, hogy jobb a természettel kiegyezni, testvéri összhangot teremteni vele, mint legyőzni, kizsákmányolni, elpusztítani annak a rövidlátó hatalmi politikának bűvöletében, amely a huszadik században elszabadult. A most szinte vádlóan élénk álló kalevalai világrendben valamilyen kétségbevonhatatlan, szent törvénynek engedelmeskednek a virágok, az égitestek, állatok, istenek és emberek. Ez kapcsolja, fűzi egymáshoz a különféle lényeket. A tizenkilencedik században Shelley még ismerte ezt a mindent átfogó érzést, amikor így kezdte Alastor című nagy versét: „Föld, tenger, ég, drága testvéreim!” Szeretet és tisztelet ez a természet, a mindenség iránt. A Kalevala hőseit is ilyen kötelék tartja szorosan egybe a nappal, a holddal, a csillagokkal, de a legkisebb falevéllal is.

A mai európai embert pedig csak a haszon. A természet számára csupán nyersanyagforrás, legjobb esetben megismerési szomjának kutatóterepe. Megfeledeztünk arról a mély, belülről sugárzó azonosságsugallatról, amely a Kalevala minden sorát átvilágítja.

6.

Semmi se mond erről többet, mint a Vipunen-mítosz. A kiűzetés mítoszának, a bibliabeli büntetésnek ez a teljes ellentéte.

A Kalevala e legmélyebbre nyúló, legrejtélyesebb története a költészet végső lényegére ad példát; az istenhez való viszonyunkról, a természet és az ember ellentétéről vagy egységéről? Vejnemöjnen, aki Vipunenhez fordul bűvigéért, még ember, de a természetbe visszagyökerezett Vipunen, a már-már megint természeti lény már nem az? A vasverő Ilmarinen szerint Vipunen már régen halott, tőle még egy fél ígéhez sem lehet jutni. Vejnemöjnen azonban megkeresi az óriás táltost:

*A varázstudó Vipunen,
A jeles javas öregcsont
Csak henyél varázslatostul,
Bűvigéstül hosszan elnyúl,
Fején felvirult egy nyárfa,
Nyírfa nőtt halántékára,
Mókusfenyő homlokára,
Tűgallyas fenyő fogára.*
(Vikár Béla ford.)

A látvány ember és természet egyesülésének a világköltészetben sehol mástól föl nem lelhető jelképe. Indiában vagy Yucatánban nővi be így a dzsungel az elhagyott templomokat. De még a legszebben faragott templom is csak kő: eredetében is élettelen. Vipunen se élő, se halott: maga a lehetőség, természeti és szellemi erő. Erre van Vejnemöjnennek és nekünk is szükségünk. A nagy énekes kiirtja a fákat az agg táltos testéről, foga közé vasrudat feszít, így kényszeríti életre, beszédre.

Ekkor következik be a mítosz legtöbbet eláruló, de annál sokértelműbb fordulata: Vejnemöjnen lába megcsúszik, beleesik a táltos szájába és az lenyeli a hőst. Halál? Vége a „komoly, öreg Vejnemöjnennek”? Szó sincs róla! A híres dalos ettől támad föl: első ijedelve után le-föl utazik Vipunen gyomrában, beleiben, minden porcikáját bejárja. A félhalott táltos szenved, ki akarja üzni magából a fájdalmas vendéget, de Vejnemöjnen nem megy, amíg a nagy táltos dalba nem kezd: természetesen a legősibb dolgokról, a világ keletkezéséről énekel, hiszen ő is abból az időtlen időből való:

*Dall kútfőket okrul-okra,
Ős regéket fokrul-fokra,
Hogy teremtőnk elszántára,
Mindenható kívántára
Levegő hogy lett önmagától,
Levegőből a víznek váltta,
Vízre szárazföldnek ülte,
Mind a fűnek-fának földre.*

*Dall a holdnak képeztirül,
Napnak helyretételirül,
Ég oszlopi dúcoltárul,
Mennynek fölcsillagoztárul.*

(Vikár Béla ford.)

Ha van mítoszi példázat, amely arról szól, hogy az embernek nem szabad absztrahálódnia, még a legkisebb mértékig sem, akkor ez az! Vejnemöjnen meghallgathatná az ősi éneket Vipunen vassal fölfeszített szájából is. Ez azonban a mi helyzetünk: mi már csak tudunk, ismerünk, de nem érintjük a dolgokat, nem azonosulunk velük. Innen van elviselhetetlen idegenségérzésünk is. Vejnemöjnen azonban elnyeli az élő természeti szellem, amely maga a művészet, a kifejezés, a látomás, az ősegység, a lét. Nem érthetjük félre a jelentést: Vejnemöjnen még Vipunen gyomrának foglya, amikor az ősi táltos énekbe fog és átadja neki a bűbáj, a vers tudását, az „eredetek mély igéit”.

De ha Vipunen híres valahai táltos, akkor ő a hagyomány is: az emberiség közös emlékezete. A Jung által fölfedezett és sokféleképpen meghatározott, leírt „kollektív tudattalannak” vagy „archetípusnak” nincs láttatóbb, egyúttal pontosabb ábrázolása, mint Vipunen. Jung segítségével mi is jobban értjük, miért kellett Vejnemöjnennek megmerítkeznie a természetben, illetve az eredetben: tudnia, sőt átélnie mindent, ami az emberiséggel a hosszú, homályos múltban történt. Enélkül a mélybeszállás nélkül nincs „tudás” az énekben, a művészet, a költészet üres vázzá, pusztá szépséggé, divattá, eldologiasodott nyelvvé válik. Ebben az értelemben Vipunen nem különálló személy: Vejnemöjnen a saját lelke mélyrétegeibe ereszkedik alá ihletésért. A létben való újbóli részesülésért. A kifelé fordulás, aminek mi vagyunk már évszázadok óta áldozatai és végrehajtói, ezen a ponton mutatkozik meg a maga végzetes irányítévesztésében: befelé kellene fordulnunk: önmagunk, a természet, az időtlen múlt, a jelképek fölfejtése felé. Máskülönben nem tudjuk átélni saját történelmünket, saját létünket és jelentésünket. És a huszadik század vejnemöjnenjei hiába szólnak hozzánk csukaállcsontból faragott hárfáikkal, mi csak a villamos gitárokat halljuk meg.

7.

„Dalt nékem a fagy is mondott, / Éneket az eső ontott”: a Kalevalában közvetlenül a dolgok beszélnek, azaz, válnak varázslattá, igévé, költészetté. A Kalevala az egyetlen híres népi eposz — ezt Kosztolányi látta meg először —, amelynek alaptémája maga költészet. Csakhogy ezzel a költészet fogalmát is kitágította.

Megint valami olyasmit idézett, idéz föl, ami számunkra nagyjából elveszett.

A Kalevalában a költészet, a költés, az ének egyértelműen bűvölést-bájo-lást, varázslást, varázstudományt jelent. Magát a teremtetést is egyúttal. Sőt azt, hogy a létezés magva nem más, mint örökös teremtetés, pontosabban állandó, időtlen küzdelem a teremtetés, az alkotás és a széthullás, a semmi között. Vejnemöjnen, Ilmarinen, Lemminkeinen vagy Louhi nem ismer olyasféle pasz-zív magatartást a lét, az élet dolgaival szemben, mint mi. Ők a szavukkal,

varázslással, röviden: szellemi hatalmukkal mindent le tudnak győzni, meg tudnak csinálni; halottakat támasztanak föl, és hegyeket, tengereket helyeznek a térben ide vagy oda. Louhi elzárja a napot meg a holdat az alvilágba, örök sötétség borul a földre és lakóira. Ilmarinen új napot és holdat kovácsol, és megint világosság lesz.

Jung azt mondja, a kollektív tudattalanban még együtt van a jó és a rossz, a szép és a csúf, a teremtés és a semmi, az élet és a halál. Lemminkejen anyja által összevarázsolott tagjai először csak az életet jelentik anyja számára, rögtön ezután azonban már a szép férfit, a szépséget, az emberi teljességet is. A csuka állkapcsából készült csodálatos hárfával nemcsak csónakot tud dallani Vejnemöjnen, de zenéje olyan bűvös erővel hat a holdra és a napra, hogy azok leülnek a nyírfák csúcsára, ott gyönyörködnek benne. A Kalevala „tud” a dolgok esztétikai értékéről; arról, hogy a szépség elválaszthatatlan a léttől. Annak legfontosabb tartozéka, ismertetőjegye. Nincs erről egyetlen elvont szava, gondolata sem, mégis ez sugározza át, ez az a fény, ami körülveszi, megadja teljességét. Nem beszél külön róla, „tudja”, hogy a szépség nem létezik a léttől elváltan, külön. Inkább mintha azt akarná sugallni: a lét belső átélése, lényegnek és formának állandó egymást keresése, változása és találkozása maga a szépség, a varázslat, aminek minden teremtet és nem teremtetett lény, dolog, tárgy engedelmeskedik:

*Légben szárnyon kik röpködnek,
Lábok ujja leülnek,
Vizi hal temérdek fajta,
Kitelepszik mind a partra,
Föld alól a férgek, nyúvek,
Mind a rög fölébe gyűlnek,
Ott forognak, ott figyelnek,
Hogy az édes nótát hallják,
Ős örömmek hárfahangját.*

(Vikár Béla ford.)

Ez az „ős öröm” töretlen a Kalevalában, bármennyi gyász éri hőseit. S ez az, ami megtört a mi időnkre.

Hogyan is lehetne még egyszer olyan emberi világot fölépíteni, amelyben újra egy volna a munka, a gondolkodás, a születés, a halál, meg az ének, a tánc, a zene, a művészet? A mi századunkban is van nagyszabású zene, költészet, festészet, szobrászat, tudomány, színház. De a legtöbben nem tudják már az igazit a hamistól elválasztani: a megismerés és a művészet törvényei összezavarodtak. Átívelhetetlen szakadék tátong valódi esztétikumot és kommerszkultúrát élvező emberek között.

Vejnemöjnenék nem ismerték dal és dal, mágia és mágia ilyen értékkülönbségét. Ők a teremtés állapotában éltek, amikor az ember fölfedezte az égitesteket, a tengert, az erdőt, az állatokat, a sötétséget és világosságot, szárazföldet és folyókat. A világ keletkezése pedig maga a költészet: ige és test elválaszthatatlan egysége. Ezért beszél a Kalevalában minden, ami létezik. És ami még ennél is különösebb: ez a nyelvvé válás nem mindig jelent párbeszédet. A dolgok és emberek némelykor el is beszélnek egymás mellett, mint egy modern szürrealista drámában. A világ dolgai, lényei még nem akarják magu-

kat a másikkal megértetni, nem akarják elfogadtatni, igazolni magukat. Any-nyira tele vannak a léttel, hogy erre semmi szükségük. Beszélnek, mert vannak; vannak, mert beszélni tudnak.

Nincs ennél költőibb állapot; vagyis a Kalevalában az egész világ költői állapotban van: a mindenség és benne a föld egyetlen verssé válik. Ha József Attila azt mondja:

*Hallottam sírni a vasat,
hallottam az esőt nevetni*

akkor ez kalevalai hallás, visszakapcsolás abba a paradicsomi időbe, mikor még nincs külön szó és dolog, nincs külön név és tárgy. József Attila jól tudja, és minden mai költő, hogy ez a pillanat elmúlt. A dolgok és lényeg nem beszélnek, nem szólalnak meg. A világ eltávolodott költői állapotából, a költő tehát nem teremti az igét, csak újjáteremti, újjá akarja teremteni a világgal együtt. Ennek azonban már csupán végtelen megközelítése lehetséges: a teljes azonosítás nem. A költészet ma a darabokra szétesett világ összerakásának keserves próbája, nem varázslat többé, melynek minden engedelmeskedik.

Így szembesít minket a Kalevala azzal, ami immár elmondhatatlan, ami elérhetetlen.

8.

Mi az, ami nem elérhetetlen?

A technika, az ipar, a jólét, a távolság legyőzése, a rakéták, az ürrepülés, a holdra lépés, a naprendszer bolygóinak tudományos földerítése. Forog a nagy világscampó; akkora, hogy arról Ilmarinenék még csak álmodni se mertek volna. De már akkor is baj volt a csodamalom körül. Pedig a gépezet éppen eleget termel, elég volna északnak-délnek:

*Új szampója öröl bezzeg,
A tarkatetős im berreg.
Egy hombárral este tájba,
Egygel öröl eleségre,
Mással öröl nyereségre*

(Vikár Béla ford.)

Észak vén banyája, Louhi rézhegy belsejébe, kilenc zár alá rejti a nagy szampót; tudja, hogy vigyáznia kell rá. Nem tévedett: Vejnemöjnen, Ilmarinen és Lemminkejnen hamarosan megérkezik, hogy a fél szampót elvigyék, ha Louhi nem adja az egészet. Ettől a mozzanattól indítatva már semmi túlzás nincs abban, ha a szampó körüli harcot, gyűlölködést a modern ipar megteremtette válsághelyet ősképenek tartjuk. A csodamalom az anyagi világ, a kifelé fordult homo sapiens, a hatalomtól elvakult ember jelképe a mi szemünkben, akik már nem a harcot tekintjük fő-fő dicsőségünknek. A Kalevalában természetesen még hősies zengzete van Vejnemöjnenék és az északiak vitájának, ravaszkodásának, varázslatának és küzdelmének. Pátosza.

Azon azonban már semmiképpen sem lelkesedünk, hogy végül a déliek diadalmaskodnak. Hiszen egyiküknek se volt igaza. Mai megítélésünk szerint az lett volna jó, ha a szampó délnek-északnak egyaránt termel, bőséggel áraszt-

ja el mindkét népet. Az együttműködés lett volna jó, nem a háború. A csodamalom, a technika azonban mindenképpen háborút szül, nemcsak jólétet. Föl is billen ezen a ponton a Kalevala dramaturgiája. Egyszeriben az eddig gonosznak érzett Louhi mellé állunk, hiszen ő most már népe javát szolgálja:

*Sírva indul otthonába,
Panaszkodva Pohjolába,
Nem igen volt valamije
Szampójából hazafele,
Csak kevéskét vihetett el
Ujjával, a névtelennel,
Pohjába hozá tetőjét,
Szárjolába emelőjét;
Innen Északon az ínség,
Lappok közt kenyértelenség.*

(Vikár Béla ford.)

Vejnemőjnen szintén csak töredékeket menthetett meg a szampóból, mindkét fél rosszul járt a háborúban. Ezen a helyzeten még Louhi névtelen ujjja sem segíthet. Tudni kell, hogy isten a névtelen ujjával teremtette a világot és az embert. Ez maradt a varázslás hatalmának első eszköze minden finnugor nép mitológiájában is. Nálunk majdnem veszendőbe ment az elnevezés: gyűrűs ujjnak hívjuk a névtelen ujjat, csak némely dunántúli vidékeken maradt meg, parasztok között, az eredeti neve. Annak pedig, hogy éppen a világot csináló ujjnak nincs neve, azt hiszem, megvan a különös, magától is értetődő jelentése.

A szampónak mindenképpen kettős értelme van: jó is, rossz is származik belőle. Gazdagság és boldogság, biztonság, de szenvedés, ellenségeskedés és öldöklés is. Váratlan igazolása ennek a föltételezésnek, hogy a Görög Ilonában szintén az érzelmekkel, a belső értékekkel szemben áll a csodamalom. Arra szolgál, hogy Bertelaki László kívánsága teljesüljön, a vonakodó lányt elcsodálkoztassa, szerelmét fölkeltsze:

*— Ne halj, fiam, ne halj, Bertelaki László,
Csináltatok néked olyan csodamalmot:*

*Kinek egyik köve bélán-gyöngyöt hányjon,
Másod-köve pedig sustákat, petákat.*

*Oda is eljönnek szűzek, szép leányok,
a tied is elgyűn, szép Görög Ilona...*

A Kalevalában a szampóért dül a háború és harag. De ha a természettől való elszakadásnak és a technikai civilizáció szimbólumának nézzük a csodamalmot, ha egyre inkább megállíthatatlan világszörnymalomnak látjuk korunkat, melyben a személyiségnek s mindannak, amit teremt, meg kell hátrálnia e rettentő gépezet forgásával szemben, akkor úgy érezhetjük, nekünk nem érte, hanem ellene kell küzdenünk: akkor el kell ugyan fogadnunk a malomtól, amit javakban, könnyebbségben, a szegénység eltüntetésében, a megismerés kitágításában, szabadságunk növelésében ad nekünk, de mindenben szembe

kell szállnunk vele, ami pusztító, torzító, ami a szellemet és az ént tagadja benne.

A Kalevala ősi soraiban a huszadik századnak szóló, félelmetes fölhívás lüktet? Sok ezer évet visszamegyünk az időben, hogy meglássuk világteremtő ükeink arcát s ott is csak a magunk fájdalmas kérdéseit találjuk?

Az embert visszahúzó szenvedélyek: a hatalom- és birtoklásvágy és más világi „kincsek” iránti vad vonzalma ellen a középkori egyház is harcra szólította híveit. A vallás előbb az aszkézis, majd később az újkorban, a reformáció szellemi-lelki vállalkozása után a puritánság etikáját állította szembe a csodamalom kísértésével. A hatalomról és gazdagságról való engesztelhetetlen, aztán pragmatikusabb lemondás még is teremtett valamiféle egyensúlyt Európában. Csakhogy a különféle keresztény egyházak is a hatalomért meresztgették — olykor eléggé álszent — szemüket. Cromwellék és Robespierreék forradalma aztán fokozatosan félretolta az útból az egyházakat. Mire az ipari forradalom füstös hajnala elérkezik, majd a modern, huszadik századi technikai habzsolás korszakába lépünk, már mindenki elismeri a haszon és az érdekek elvét. A szellemi, erkölcsi, művészi értékek helyét drámai földcsuszamlásként a hatalom és a pénz után, mint valami kábítószer után folyó megállíthatatlan hajsza foglalja el. Némelykor már úgy érezzük, hogy a világszampó szinte csak erőszakot és fegyvert gyárt.

9.

És Vejnemöjnen énekei, varázslása, muzsikája, Lemminkejnen szerelmes játszadozásai, anyjának magányos keresése a tuonelai sötét vizekben a veszélybe került emberi lét után? Ki védi meg a gondolkodást és a művészetet, a kisajátíthatatlan érzelmeket, az egzisztencia szabadságát?

Senki, vagy csak a pohjolai pusztaságra ráébredt ember.

Akit az úttalan utakon, jeltelen tengereken nem vezet többé más, csak saját önállóságának tudata. Akiben önnön létének teljessége még ugyanolyan erővel zúg, remeg, mint a rézhegy gyomrából kiszabadított acéltetős, büszke, millió tornyú szampó.

KISS DÉNES

Dalban született nemzet

A finn nemzet, Kosztolányi Dezső szép és pontos megállapításával „dalban született”. Megszülte és nevelte évezredekén át a Kalevalát s a Kalevala megtartotta a népet, a nyelvet, formálta a nemzetet! Különös és csodálatos ez a sok ágról, ki tudja hány anyától és apától való, közös emlékezetből fakadó énekfolyam, amely roppant Óceánná ömlött össze, Elias Lönnrot „mérnöki-tervezői”, gyűjtői munkássága nyomán. Óceánná, amely ős-Óceán is, ringatja-őrzi mélyeiben a múltat. Azt az emberi ősiséget, amikor még nem voltak egymással szemben álló osztályok, amikor még a nemzetségek, természetesen kiválasztódott elsőinek vezetésével küzdöttek a természet ismert és ismeretlen rontó-pusztító erői ellen. A Kalevala ünnepe tehát az egész finn nép fennmaradásának nemzeti ünnepe; nemcsak az énekes őrzi a dalt, de a

dal is megőrizte éneklőit. Világteremtő népköltészet a Kalevala s a maga nemében teljes és páratlan! Emberszabású félisteneivel, éggel, földdel, a sötétség — ismeretlen titkok — elleni küzdelemmel, látomásos hiedelmekkel. S a továbbadók hitével, alliterációk kacsos kapaszkodóival könnyítve őrződött ősi és a mindenkori jelen juss-együttesül az utódokra.

Néhány jelentős énekes nevét is tudjuk — Papp István is emlegeti a legkiválóbb parasztténekeseket, például Ontrei Malinent és Vaassila Kieleväinent —, de sokkal több lehetett a névtelen — mégis nevet, nemet, népet, nemzetet őrző — énekes népköltő, akik egy kissé mindig újjászülték, majd továbbadták a versek-dalok történeteit. Lönnrot is egy kelet-karjalai híres népi énekestől, Arhippa Perttunentől kapott annyi új anyagot, hogy kibővíthette a gyűjtést. Így állt össze a mintegy tizenkétezer sort tartalmazó úgynevezett Vanha Kalevala (Vén Kalevala, Öreg Kalevala), amelynek előszavát százötven éve, 1935. február 28-án írta alá. Ez a nap méltán a finnek nemzeti ünnepe. E népkölteményfűzér 1835-ben meg is jelent „Kalevala, vagy régi karjalai énekek a finn nép őskorából” (Kalevala taikka Vanhoja Karjalan Runoja. Suomen kansan muinaisista ajoista) címmel. Itt érdekességként jegyezzük meg, hogy a finn miunainen jelentései a következők: egykori, hajdani, hajdankori, régi, ősi, ókori, ám az az érdekes, hogy mindezeket — az írás hiányában is — az emlékezet őrizte! Nem véletlen tehát, hogy a finn muistaa jelentései: emlékszik, (visszaemlékszik), eszében tart, gondol valakire, megemlékezik valakiről, eszébe jut stb., természetesen hozzá kell tenni a megfelelő nyelvtani szerkezeteket. Vagyis a régi, hajdani és az emlékezés azonos logikai alapon nyugszik a finn nyelvben. S jegyezzük meg, hogy a távol levőket, a régieket, hajdaniakat mi is emlegetni szoktuk! „Majd megemlegetsz még!” Azaz: emlékszel rám. S mindenképpen múltbeli eseményt jelent a mi nyelvünkön is az „emlékezetes”, „legemlékezetesebb” stb. szavaink jelentéstartalma. Ezért megtartó erő a történelmi emlékezet, az a mélyre nyúló gyökérzet, ami nélkül nem fejlődhet sem erős törzs, sem gyümölcsöt termő, lombozatos ágkorona! Mindennek remek bizonyítéka a korántsem tudatosan megőrzött Kalevala, amelynek teljesnek mondható, mintegy huszonezer sornyi változata, újabb szorgos és elszánt gyűjtői munka után, ötven években 1849-ben jelent meg, kiegészítve addig ismeretlen hősdalokkal, énekrészekkel. E végleges változat címe Új Kalevala (Uusi Kalevala) tette elsősorban híressé a finn népet szerte a világon az elmúlt 135 év alatt. (Nem akarok délibáboskodni, de a magyar „múlt” szavunk igencsak hasonlítani látszik a finn muistaa=emlékszik, muisti=emlékezet stb. finn szavak tövéhez!?) De nézzük a Kalevala további érdekességét, egyetemes jelentőségét.

Ahogy emlegettük — s e sorok írója több alkalommal megtette! — a Kalevala több vonatkozásban is világjelentőségű mű; emlékeztető, emlékmű! S játszva kicsit a szószólási lehetőségekkel: roppant irodalmi mű-emlék! Az értelem s a szellem piramismagasságaival, sírkamra mélyeivel, labirintusaival. Hőseinek égi származása, legalábbis félisten volta nyilvánvaló. Észak zord tájain vulkánokat őrzött az emberi lélek! Így válhatott ez a beláthatatlan múltból fölfakadó közköltészeti remekléis egyetemes ember-, és emberiségtörténeté. Hiszen ami az énekelt-mondott versekben megőrződött, az az ősi nemzetségi társadalom jellegzetességeit mutatja. De mielőtt erre rátérnénk, érdemes másként is körüljárni a Kalevala erejét.

Finnország csak 1917-ben lett önálló, ám nemzetként, egységes népként már korábban is jelen volt Európában. Természetesen gondolunk arra, hogy az ősi, nemzetségi társadalom megőrzött képe is hozzájárult ahhoz — a csa-

ládi, ronkonsági, nyelvi összetartozás tudata! —, hogy állammá szerveződhetett. Vagyis a Kalevala évezredekken át őrizte ezt a közös vágyat, ha akarjuk; királyokat, uralkodóházakat pótol. S amint e lehetőség megvalósulóban volt — a múlt században már óhatatlanul számolni kellett a finn néppel, mutatják ezt az önállóságra törekvő értelmiségi mozgalmak — a Kalevala jelentősége is csökkent, emlékezete kihunyóban volt. Ez pedig azt mutatja, hogy önvarázsolás tartotta fönnt és őrizte a finn nyelvet és népet s őrzött egyúttal ősi műveltséget. Érdekes volna a népi eposz szókincsét megvizsgálni, vajon abból, ha csak az maradt volna fönnt, létre lehetne-e hozni a finn nyelvet? Minden bizonnyal, igen. S amint tudatosan tört önállóságra a finn nép és nyelv, máris homályosulni kezdett a Kalevala, betöltve hivatását. Különleges megtartó és szervező erő, szellemi-érzelmi birodalom, amelynek tartományait, határait, múltját, történetét a közös emlékezet őrizte. S természetesen örökös erőfeszítésre, edzésre, tornára készítette az emlékezetet is, így ez az erős kölcsönhatás sajátos feszültséget tartott fönnt a szavak, a dal segítségével. S gondoljuk meg, ahhoz képest, hogy más népek évszázadokon keresztül forrtakalakultak nemzetté, állammá, a finnek ezt a hosszú folyamatot viszonylag rövid idő alatt élték át, fölmutatva azonnal mégis a finnség jellemzőit s a viszonylag kis lélekszámú nép rangosan illeszkedett be nagyjával, eredményeivel az európai népek közé! Sőt, sok vonatkozásban gyorsan az élre törtek, nemcsak Európában, hanem világviszonylatban is. Például az építészetben! Ha meggondoljuk, mindezek háttérében is ott munkál a Kalevala korántsem öncélú varázslata. Ne felejtjük jelentőségét e vonatkozásban sem.

Folytatva a fönntebbieket. A Kalevala ősi demokráciát is megőrzött, talán a bronzkor végéről, vaskor elejéről valót. (Lehetséges, hogy korábbi is?!) Hősei, noha félistenek, dolgoznak, küzdenek s ezáltal válnak nagyságokká! Itt idézünk az idevágó s további tűnődésekre készítő nagy tanulmányból, amit Otto Kuusinen írt 1949-ben: „Ha összehasonlítjuk a Kalevalában tükröződő társadalmi viszonyokat például azzal a társadalmi képpel, mely Homérosz eposzaiban mutatkozik, világosan látszik, hogy ez utóbbiak a nemzeti társadalom bomlásának jóval előrehaladottabb korszakát jelenítik meg. A Kalevala minden hőse, még a legtekintélyesebb, a »Bátor dalos« Vejnemöjnen is végez testi munkát. A Kalevala-kori nemzeti társadalomban még nem fejlődött ki a gazdagok és szegények közti ellentét. A nemzetség tagjai közt nincs, a különböző nemzetségek között viszont lehetnek különbségek, mert az énekek hangsúlyozzák például, hogy Vejnemöjnen »nagy nemzetségből« való...” Kuusinen a következőképpen foglalja össze a Kalevala sajátos jelentőségét: „... a Kalevala bizonyos tekintetben régibb társadalmi fejlődési fokot képvisel, mint az Iliász... Történeti korára nézve (természetesen a sokkal későbbi gyűjtés-feldolgozás miatt! K. D.) a Kalevala nyilván sokkal fiatalabb az Iliásznál és sok más nép eposzánál, de szociális korára nézve, ha szabad így mondani, minden ismert eposzok közül a legrégebb.” Ebből a logikából az is következik, hogy valódi születését tekintve is idősebb lehet, az események csírái, gondolati magjai a vaskort jóval megelőzik. Ilmarinen, a kovács is afféle félisten, varázsló, aki vassal akar teremteni új világot, ahogy dallal-verssel kovácsolt néppé nemzetségeket Vejnemöjnen. S mindezt akár szó szerint érthetjük, hiszen Kuusinen arról is hosszan ír, hogy: „Karjalában sok ezer népdalt gyűjtöttek össze. Csak magában Orosz-Karjalában már a XIX. század folyamán csaknem ötezer dalváltozatot jegyeztek föl, mintegy 700 népénekestől. Ezeknek azonban csak egy része volt Kalevala-tárgyú ének. Egy. 1908-ban, Helsinkiben megjelent népdalgyűjteményben 1027 tisz-

tán epikus Kalevala-anyagot tartalmazó orosz-karjalai éneket adtak ki. Ezeket 192 énekestől gyűjtötték. Ezekből az énekekből mintegy 450 változat állt Lönnrot rendelkezésére (több mint a fele saját gyűjtés volt).” Leírja még, hogy ezt a fajta költészetet a múlt század elején is kedvelték Karjalában, ünnepeik és összejöveteleik fénypontja volt az ősi dalok éneklése. Előénekes és kísérő ült egymás mellé vagy egymással szemben s olykor az éneket kántelével kísérték. Fontos a következő megállapítása is: „Ha a karjalai nép nemzetségi társadalmának anyagi kultúrája legnagyobb virágzásában is igen tökéletlen maradt, úgy annál inkább bámulatba ejt, hogy aránylag milyen magas fokra emelkedett szellemi kultúrája.” Noha ne feledjük, a Kalevala mégse történelem, hanem költészet, de minden része a valóságból sarjadt. Az említettek magyarázhatják, hogy ez a különös önfenntartó, dalfoganó ösztön milyen lényeges a népeknél! S a finnek esetében azt is, hogy nem a „sem-miből” lett példátlanul gyorsan, nagyszerű iparművészetük, építészetük, sokkal nagyobb népességű és sokkal régebben kialakult nemzeti államokéval mára egyenrangú irodalmuk stb., nem túlzás tehát, ha azt mondjuk: a Kalevala fennmaradásának lényege és elsődleges jelentősége ez! De többé-kevésbé ezt állíthatjuk minden közvalóságból születő művészetről, költészetről. A Kalevala a finnek számára gyarmatokat, felfedezéseket — noha ilyesmi látomásokban sok van benne! —, hódításokat pótol, azaz; hozott létre sajátos, külön világban —, mely el nem hódítható! — a szavak és a dal elemi erejével. Így válhatott és vált a mai finn művészet és kultúra beláthatatlan hátszobáigáé. Tegyük hozzá, hogy ugyanakkor a napjaink, illetve a közelmúlt idők finn költészetére jobban hatottak a nyugati áramlatok. Mintha valamit sebtében pótolni akarnának a finn költők?!... Olyasmit, amiben sok népnél előbbre vannak! Okkal kell hinnünk, hogy akkor teljeseedik ki igazán a finn költészet, ha méltó öntudattal fölfedezi a Kalevala kimeríthetetlen kincseit és úgy építi magába, mint saját legtermészetesebb test-lélek anyagát. Talán erre sem kell sokáig várni. Mert kétségtelen, új napot és új holdat kell kovácsolni az égre, az emberiség egére, ahogy a becsület és alapos Ilmarinen tette. S az is figyelemreméltó és példaadó, amit Rácz István megállapít: „A Kalevalában az ellenfelek többnyire nem a kardjuk erejével szállnak harcba, hanem a szó, a varázserejű ének segítségével.”

Ahogy Väinö Kaukonen A Kalevala születése című nagyszabású művének utótanulmányában — A Kalevala és Magyarország — Domokos Péter is említi: „1871-ben Barna Ferdinánd munkájaként jelent meg az első, teljes Kalevala.” Majd arról ír, hogy ez a fordítás visszhangtalan volt, több okból sem sikerült. Nehezíti a munkát, hogy a Kalevala nyelve nem azonos a mai finn köznyelvvél. „Az eposz nyelve a réginek és a népinek olyan vegyülete, mint például az »Ómagyar Mária siralom« moldvai csángó dialektusban előadva.” Barna német fordítást is fölhasznált. Így kezdi magyarul az első négy sort:

Hajt a lélek, nagy a kedvem
 Gondolatom unszol engem
 Fognom dalhoz, énekléshez,
 Kezdenem a regéléshez.

S ha már ezt közreadtuk — e sorok írója nem ismeri Barna Ferdinánd munkáját, de a többi fordítás, minden olvasáskor, újra és újra nagy gyönyörűséget okoz! — érdemes összehasonlítani a Kalevala első mondatát — hat sorát — a kitűnő elődök átültetésében. (Kíváncsian várjuk Képes Géza mun-

káját is. Már csak azért is említem, mert régebben magam is megpróbálkoztam itt-ott részleteket fordítgatni, pusztán kíváncsiságból, illetve erőfelmérési szándékkal s jól tudom, szinte egész életet kíván ez a szellemi-költői munka. Tisztelet tehát mindenkinek, aki részben vagy egészben elvégzi! Akárcsak a maga öröme is.)

Az ünnepi alkalom arra is jó, hogy a magyar olvasó finnül is ízlelje legalább az említett első mondatot. (Az „ä” olvasata: nyílt „e”, az „s”-é, mint a magyar „sz” hangzóé.) A részletet Papp István közlése nyomán írom le.

Ensimmäinen runo
Mieleni minun tekevi,
aivoni ajattelevi
lähteäni laulamahan,
saa'ani sanelemahan,
sukuvirttä suoltamahan,
lajivirttä laulamahan.

Vikár Béla fordítása:

Mostan kedvem kerekedik,
Elmém azon töprenkedik,
Hogy im dalra kéne kelni,
Ideje volna énekelni,
Nemek nótáit dúdolni,
Fajok énekeit fűjni;

Nagy Kálmán fordítása:

Mind csak azon gondolkodom,
egyre azon elmélkedem:
Kedvem támadt énekelni,
jó szívvel beszédbe fogni,
népünk versét mondogatni,
régiek dalát dalolni,

Rácz István fordítása:

Ihol kedvem kerekedett, eszembe gondolat gerjedt:
én elmennék énekelni, szép szavakat sorba szedni,
mondanám az ősi mondát, regélném a régi regét.

Ugyanennyi a magam ügyetlenkedéséből:

Kezdett kedvem kerekedni,
eszmélkedni, elmélkedni,
közeledni dalhoz dallal,
régét regét szép szavakkal
dédelgetve dúdolgatni,
népünk dalát dalolgatni.

Mert szerencsére, vannak még bátrak és vállalkozók, mint az „afrikai Vejnemöjnen”, a guineai költő és könyvkiadó, Alpha A. Diallo, aki nemrég anyanyelvére fordított a Kalevalából vaskos kötetnyit. (A szép kiállítású könyvet — Kalevala e Fulbheyá — Pular-Fulfulde nyelven, Akseli Gallen-Kallela remekléseivel a könyvtáblákon és belül is, éppen Szegeden nyomták 1983-ban.) Tőle tudom, hogy sem az angol, sem a francia fordítás nem tetszett neki igazán, az eposz valódi és elbűvölő szépségeit, költői fenséges-ségét Rácz István kitűnő munkája, illetőleg a magyar Kalevala-fordítások nyomán fedezte föl. Az ő anyanyelvét kilenc afrikai országban, mintegy tizenötmillióan beszélik. Nagyszerű érzés, hogy a magyar nyelv volt az ösztökélő és közvetítő a soknyelvű és nyelvjárású Afrika felé! (Alpha A. Diallo néhány hónapja fiatalon elhunyt.)

Támadnak minden bizonnyal még erősek és elszántak, akik nekivág-
nak a nagy eposz anyanyelvükön való meghódításának. Ebben a hitben,
főhajtással a finn nép nevesei és névtelenjei előtt, Rácz István fordításából
idézzük a Kalevala utolsó sorait:

Ámde mégis mindazáltal új dalok útján indultam,
utat leltem, jelet tettem, útmutató ágat törtem.
Messze megy majd ez az ösvény, új utak ágaznak szerte
nálam nagyobb dalosoknak, éneket többet tudóknak
most növekvő nemzetében, serdülőknek seregében.

CSOÓRI SÁNDOR

Finn költők estje

Minden országnak megván a maga címeré. Egy olyan, messziről fölis-
merhető jelvénye, melyre a történelem égette rá a nép mitikus eredetét,
múltját jelképező szimbólumot: a királlysast, a kétfejű sast, a turult, a lilio-
mot őrző oroszánt, az országot átszelő, négy folyó tömör ábrázolatát. De a
hivatalos címer mellett mindegyik népnek van egy másik, egy nem hivata-
los címere is. Egy apokrif, egy köznapibb, egy könnyebben megfejtethető vál-
tozat. Erre viszont a történelem helyett a világot járó közhelyek égették rá
a maguk tűzzománcba ágyazott jelképeiket. Így került a mienkbe a csikós,
a gulyás, a pusztá, a gémeskút, a bársony mellényben muzsikáló cigány, a
finnekébe pedig a szauna, a rénszarvas, az áfonya, a finn tőr, s újabban —
szerencsére — az előbbiek fölé magasodva a finn építészeti igézetes képe.
Sőt, hogy ezúttal a politikát se mellőzzük, a finnek jelenkori címerébe így
égetődött bele a híres, Alvar Aalto tervezte Fínlandia-ház, a Kongresszusi
Palota, ahol az 1975-ös Helsinki Egyezményt aláírták. Azóta nincs olyan nap,
hogy a világhírek vagy a hírmagyarázatok révén legalább egyszer meg ne
kondulna bennünk Helsinki neve s vele együtt a finneké.

Hogy az egyezményről mit gondolunk, legokosabb, ha most elhallgat-
juk. A történelem korunkban is tele van kétségbeejtő, drámai és hamis je-
lenetekkel, amelyek legföljebb arra jók csak, hogy a szívrohamoktól szen-
vedő emberiség rövid időre elfeledkezzék önmagáról, és lélegzethez jusson.
Helsinki ennek a gondosan kiszámított időnyerésnek volt nemcsak színtere,
de bizonyos értelemben a szorgalmazója is.

Egy olyan kis nemzet számára, mint a finn, amely hosszú időn át csak
kakasulról nézte, nézhette a világsszínpadon zajló eseményeket, az 1975-ös
esemény sikeres beugrásnak számít. A néző szereplővé lépett elő, még ha
mellékszereplővé, akkor is!

Úgy gondolom, hogy az ilyen rangosodás nem a szerencse és nem a vé-
letlen műve. És nem is csak a politikusoké. Megteremtésébe, kibőjtölésébe

az egész nép akarata, türelme, erkölcsi ereje is belejátszott. Áttételesen tehát az irodalomé is. A költészeté, a prózáé, a gondolati írásoké. Hiszen a vers, a novella, a regény, az esszé azáltal, hogy megnevezi a valóságot, bemutatja az embert önmagának és hozzásegíti a valóságot saját kibontakozásához. Ezt a láncolatos folyamatot Konfucius, a régi kínai bölcs, minden időkre szólóan így írja le: „Ha a nyelv nem pontos, akkor az, amit mondunk, nem azonos azzal, amit gondolunk; ha nem azt mondjuk, amit gondolunk, a művek nem jönnek létre; ha a művek nem jönnek létre, nem virágzik az erkölcs és a művészet, nem jut érvényre az igazság; ha nem jut érvényre az igazság, a nép nem tudja, hányadán áll...”

A régi arany szabályok érvényesülését, persze, ma már nem lehet ilyen ártatlan szemmel és logikával követni, de azért azt látnunk kell, hogy Finnország az 1939-es téli háború óta mostanáig nem változhatott volna annyit, amennyit előnyére változott, ha nem az egész nép idegrendszere sajog, feszül, gyötrődik a kényes sorsfordulók hátterében.

Aki vendéggént Finnországban jár, rögtön megcsapja ennek az együtt-létnek, pontosabban: együtt-létezésnek a hangulata. Megcsapja valamiféle dúsabb levegő. Éles és tiszta, amely nemcsak az erdőkből és a vizek fölül árad, hanem az emberekből is. Mi, magyarok szertelenebbek, hangoskodóbbak és zaklatottabbak vagyunk, ezáltal talán színesebbek is északi rokonainknál; az ő létezésük kerete azonban szilárdabb és a kézfogásuk is megbízhatóbb. Adott szavuknak még ma is arany a fedezete. Ízlésük meghitt és megnyugtató, egyszerre érzi meg benne az ember az arányok fegyelmét, a geometria báját, a természet és a termékenység paráját s testmeleg alakzatait. S ha Helsinkiben, június fehér éjszakáján, elindul egy sirály a tenger felől s kitartó, lassú szárnyalással hosszában végigrepül a Mannerheim sugárút fölött, megíratlan zene ígérete nyomul az elcsöndesült házak fölé. A vasak, a szobrok, a kövek, az acélsínek fölé egy elűzhetetlen fuvolahang. Világvárosi ill! Helsinkitől még ez sem idegen teljesen, mert hiába világváros, tágas negyedeiben nemcsak emberek laknak, hanem a tenger is, és a természet is. Nagy parkjaiban órákig sétálhatnak a Hold s ugyanott kereshetnek ideiglenes hazát a legendás részek is.

A finn disszonanciát, másképp fogalmazva: a finn meghasonlást első sorban ők és az öngyilkosok bolygatják föl újra és újra. Szinte hihetetlen, de a kék szemek nyitott térségein elég gyakran átdülgöl a kezelhetetlen balsors. Nem engedi tán elfelejteni a múltat? Én azt hiszem, nem engedi elfelejteni a jövőt sem. Különös paradoxon az, ami a finnek a második világháború óta máig, mint valami abroncs, egybefogja. Egyik legjelentősebb kortárs költőjük, Tuomas Anhava így fogalmazta ezt meg világosan: „... vagyunk, mert van vesztenivalónk.”

Öntudat és aggodalom sűrűsödött össze ebben a paradoxonban. Életrevalóság, hit és veszélyérzet. Egy peremen élő kis nép kétségekre figyelő józansága. Egy költői est bevezetőjében stílusosan még azt is mondhatnám, hogy: lírai énje.

De itt megállok. Semmiképpen se szeretnék olyan látszatot kelteni, hogy itt dong, itt bozsog fejem körül a finn irodalmi élet, és én az első szemnyitásra megmondom, mik az esélyei, a határai, s természetesen azt is, hogy mi a veleje és a magja. Ilyesmit még az égi szerelemről se tudhat az ember, nem egy bonyolult, földi dologról. Ezt talán még maguk a finnek se tudják, mivel egy irodalom mindig közös erőfeszítés végösszege, amely el-lentétekből, kísérletekből és nagyon is eltérő esztétikákból szűrődik le.

Tények és ismeretek terjesztése helyett kénytelen leszek továbbra is az elfoglaltságaimra hivatkozni. Legalább tizenöt esztendeje figyelek megkülönböztetett kíváncsisággal a modern finn költészetre. Kíváncsiságomat Jávorszky Béla csöndes konoksága szikráztatta föl. Két alkalommal is oda-csúsztatott eléem egy vékonyka könyvet, félig-meddig magánkiadású fordításkötetét, nézzem meg, milyen verseket írnak északon a finnek. Megnéztem őket és beléjük szerettem.

Nem azért, mintha az eléem csúsztatott versek olyan rendkívüliek és lenyűgözően nagyok lettek volna. A beatköltők: Corso, Ginsberg és Ferlinghetti lendületesebb és poklosabb verseket írtak. Szabadon tobzódott bennük a kaland, az életvágy, az örület, a nemiség; tüntettek a versben vagy unatkoztak s földrészeket forgattak nyáron az ifjúság parazsa fölött. A finnek azonban valami egészen mást tudtak. Vagy ha hasonló dolgokról beszéltek is, akkor is másként. Más volt a fejtartásuk, a szájtartásuk, és mások voltak a gesztusaik. De nemcsak a fiatal amerikaiktól különböztek feltűnően, hanem a kortárs franciáktól, németektől, angoloktól, sőt — szememben — elűtöttek a svédektől is, akik épp a modernség meggyökereztetésében hatottak rájuk kezdetben kitörölhetetlenül. Az utóbbiakhoz viszonyítva a finnek költészetét nem aszalta meg semmiféle absztrakció. Akármilyen vőfényei támadtak is Európában az avantgardizmusoknak, a finnek érzéketlen nyelve láthatóan ellenállt a meddő, irodalmias csábításoknak. A szépség és a hétköznapiság, az átszellemített tárgyiasság és a földön gyalogló derű ugyanolyan magától értetődően elfér benne egymás mellett, mint a miénkben, és a versek minden szavának tapintható teste van, múltja és vére, mint az embernek, mint a fáknak. Öregek kézmozdulataként ténferegnek ezekben a versekben az őszi ködök s a tavasz a kezét gyökerek kis hóbugyija alá dugja. A szerelmesek halántékillata úgy csapja meg a versek olvasóját, mint az alma illata télen. Hogyan is vall erről az érzékletességről Eeva-Liisa Manner? „A világ: költészet, mit érzékeim írnak.”

Ez a tulajdonság azonban csak egy a sok közül. Az ötvenes, a hatvanas, a hetvenes évek finn költői más fölismerhető értékekkel is gazdagították a hazai, de az egyetemes verskultúrát is. Például Paavo Haavikko, aki a közelmúltban kapta meg a Neustadti-díjat, vonzóbb nevén: a „kis Nobel-díjat”, két lírai újításával is törvényteremtő költő.

Egyik újítása az, hogy a történelmet fölfedezi a lírai költészet számára is. Nem mint múltat, nem mint kihantolható tegnapot, hanem mint örök jelenidőt. Sok Haavikko-versben a történelem bizonyosságokat kínáló, mozgó parabola. Olyan fölfokozott értelme van, mint a szimbólumoknak, vagy a modern metaforáknak. A görögök kora, Tiberius és Cézár kora, a valamikori finn nagyhercegség kora ugyanúgy lehet verseiben a modern életérzés lejátszódásának élven közege, miként az álom. Sőt, mintha a történelem lírai átértelmezésével Haavikko pörében tudná bizonyítani, hogy a világ régen és most is könnyörtelen, rideg, az ember hatalomvágyó bolond s az ember kiseded játéka pedig durvák és aljasak.

A másik újítása a vers szerkezetére és a versbeszédre vonatkozik. Haavikko észrevette, hogy ez a világ, ez a mi huszadik századi világunk gyorsan és érthetetlenül hadar. Egyszerre beszél mindenről: háborúkról és szépségversenyekről, a Földközi-tenger fölött forgoló por-viharról, az öngyilkos bálnákról és a kokaincsempészetben fölhasznált tevék sorsáról. S Haavikko helyett, hogy föllázadt volna a világhódító hablatyolás ellen, mint mondjuk Pilinszky, szembenézett vele és megtanulta ennek a gyorsan bomló

és osztódással szaporodó beszédnek a mondattanát. Ha kevésbé látványosan is, de valami hasonló történt, mint a szürrealista költőkkel az automatikus írás esetében, a képzetek szabad társításával. Hasonló történt, mondom, a különbség mégis nagyon lényeges. Ugyanis a szürrealisták még egy nemlétező világot akartak magukban föltárni, a gátlástalanul áradó látomások és képzetek segítségével, utódaik viszont egy szürrealista világot kaptak örökségül. Alkalmazkodni ehhez kellett. A feje tetejére állt világban arra kellett az embernek rádöbbsennie, hogy lassan azt ismeri jobban, amit nem ért. Vagyis a képtelen, az abszurd lesz a közismert.

Egy olyan irodalomban, amelyben küzdelem folyik az emberiséghelyzetek megértéséért és megváltoztatásáért, s ahol új törvényei és új módszerei születnek az alkotásnak, ott még akkor sem beszélhetünk a költészet válságáról, ha maguk az alkotók beszélnek is róla. Hiszen az újítás mindig az életakarát jele. S nem is csak egy emberé! Mert nem csupán a politika eredményeit tekinthetjük közös erőfeszítés gyümölcseinek, hanem egy irodalomét is! Ha a jelenkori finn költészetből eddig néhány nevet emeltem csak ki — meg sem említve például Lassi Nummit, Holappát, Saarikoskit — ennek egyedüli oka maga a műfaj, a határokat szabó idő. A hiányos körkép ellenére annyi azonban bizonyos, hogy az ötvenes évek óta megteremtett modern finn költészet nem négy vagy öt költő műve, de legalább három-négy nemzedéké. Személy szerint azé a háromé is, akik a mai költői esten a vendégeink: Viljo Kajakaváé, Vainö Kristinái és a legfiatalabbé: Hannu Kankaanpääé.

KOTSIS NAGY MARGIT RAJZA

Hogy törlesszek a tejéért?

(FINN NÉPKÖLTÉS)

hogy törlesszek a tejéért?
hogy fizessék fájdalomáért
szülőanyám szerelméért?
dúskálkodó dúsgazdagok
vérét visszafizethették
szaunáját szülőútját
bársonnyal beboríthatták
nékem nincsen bátyám egy se
nincsen nékem néném egy se
anyám tejét megtérítő
anyám szívét megszolgáló
szolgálhatnék számocával?
nyírfanédvvel nyalánksággal?
édes bogyók föl nem érnek
édesanyám élelmével
nyírfanédvvel nyalánksággal
nem törleszthetek tejéért
ajándékul anyácskámnak
lőjek hőszin hattyúpipét?
ez sem fizet fájdalomáért
nem törleszthet a tejéért
nem szolgálhat szerelméért
Teremtőm te törlessz neki
fájdalmáért fizess neki
türelmét és tanítását
háláljad meg hordozómnak

Halhívogató

(FINN NÉPKÖLTÉS)

csobbanj ide csapósüger
cselőszájú csukakoma
jöjjél horgommal játszani
horogvason hancúrozni
hajlítottat hajlítgatni
madzagomat megrángatni
horgászvevesszöm húzogatni
kapásidő kerekedett
horog-harapás ideje
hajlott-hajlítás ideje
madzag-megrántás ideje
én csábítlak cselőszájú

szélesszájú jöjj el szépen
fűrészfogú fogadjál szót
kerülj kerülj közelembe
mások madzagai mellett
mások horga mellett húzz el
meg se állj mézes kampóig
tűre tátsál horgot harapj
kampós vasam kapd be gyorsan
madzagomat rángassad meg
horgászvesszőm hajlítsad meg
madzagaim mézizűek
lépesméz lóg horgaimon
csalétkem édes csemege
másnak madzagja csupa csög
másnak horga szúrná szádat
csalétke kátrányból készült

Semmitlen sírok azóta

(FINN NÉPKÖLTÉS)

anyám apró orsócskája
apám térdéig termettem
bóklászva birkát tereltem
pöttöm lányként pásztorkodtam
elmenve egy erdőmélyre
veszedelem várt ott reám
rabló ült a rekettyésben
faágak közt gonosz férfi
selymet szakított szememről
arcom fölül aranyszálat
rezt mellemről rekkentett
pártámról poncolt ezüstöt
semmitlen sírok azóta
bárki másnál bánatosabb
lettem butácska bávatag
hígvelejű haszontalan
elkeletlen eladólány
feleségnek nem fogádnak
kezét másnak kérik meg csak
menyasszonynak mások jobbak
jaj én szegény szerencsétlen
asszonyorsra alkalmatlan
jaj és hitvány hoppon maradt
vénleányként vénülhetek

(HIDEG ANTAL FORDÍTÁSAI)

Hogy ne tűnj el észrevétlen

*Mikor a szobor, az árnyak halásza, hálójába fogja a homályt
s lefelé mutat szigonyával
és a meztelen márványasszony is elindul az éjszaka sűrűje felé,
elköszönök,*

*szabadjára engedem a tüzet s a visszatartott mozdulatokat,
de nem a szónokok taglejtését utánzom,
hanem istenét, amellyel elbocsáthatom a múltat,
elnémithatok más világokat
és beszélhetek szellős, világos mondatokban,
melyek ha nem rólam szólnak is, mégis búcsúszavak,*

*ezt a percet nehéz lesz megválasztanom és elkezdenem,
mert nehéz fölemelkednünk, hogy a szent házitűz
és a fáklyák világánál elmondjuk végső szavainkat,
de boldog sose lesz az, aki nem ismeri föl óráját ennek —
a búcsúszavakat mindig indulás előtt kell eldadognod,
hogy ne tűnj el észrevétlen.*

A legutolsó határon túlra

*Szorgalmasan kaptat a teherhordó barom
a dombra kigyózó úton,
de én menekülés közben is megállok,
anélkül, hogy utoljára megnézném még a Várost,
ahol a romok földre roskadnak majd
a kialudt tüzek után,
megállok az országút sirjainak árnyékában
s csak ezután hagyom, hogy a teherhordó barom továbbcipeljen
engem a legutolsó határon túlra,
szabadon,
az utakat is útjukra bocsátó vidékekre,
zsarnokok kikötőibe és városaiba.*

*És akkor ott körém hullong a homály, akár az eső
s a márványszobor fölemeli majd kezét
és megmerevedik ebben a pózban
hogy csöndre intsen!*

CSOÓRI SÁNDOR FORDÍTÁSAI

Búcsú a szerelemtől

— Innsbruck, ich muss dich lassen —

Egy téli éjszakán szeretnélek még megölelni,
a messziről süvítő, csipős szélben,
tested átforrósodott órájában
— mikor a hóföregteg haragos hullámai
 nekicsapódnak a kőfalaknak
mikor úgy rémlik, hogy a lámpák kék fényében
tántorog ez a föld
és hó-tajték sópör át a rácsos erkélyeken,
 mint az elhagyott parancsnoki híd.

Ölelni s óvni szeretnélek ilyen éjszakákon,
mint ez a mai.

Tombol, örvöng a szél, föl-alá rohan az
utczák szakadékában, szétbomló haja fölcsapódik az ablakokba,
rézsút száguld a hó is, jól látni a redőnyök
résein át

*és recseg-ropog a házak gyökere, akár a fáké — —
Nem rémlátomás az, amit mondok, mint ahogy az sem,
hogy te nem vagy itt velem, messze vagy, nagyon messze.*

Messze vagy. Álmod legmélyén pihegsz mellettem olyan csöndben és olyan távol,

hogy az óceán se választhatna jobban el minket.
Nagyon szeretném, noha tudom, hiábavaló úgyis:
nem adja vissza senki rég elmúlt ifjúságunkat.
Múltunk fölött csak a szél virraszt, hordja a havat.
Süvöltése elnyomja a gitár lassú pengését, ciripelését
a föl-föltámadó ének szomorú áradását.

*El kell, hogy hagyjalak, Innsbruck, gyönyörű város,
megigézett fészek a hegyek oldalában, sikátoraidban
nem léphetek már soha többé.*

*Viszontlátásra, szerelmem, közelim s távolim is!
Néztelek, láttalak.*

daloltam neked ezen a viharos éjen,
mikor a hóbertos szél fehérben farsangolt az utcán,
Szerettelek volna ölembé zárni,
megosztani veled az egyedülletet,

a magamét és a tiédet.
De már sodor magával a hullám, az állom hulláma sodor
és nem marad más, csak a tengerből kiemelkedő, egyetlen szikla
az éjszakai habtajték közepén
és a tomboló hóvihar örvényében
egyedül, magányosan.

Az vagy te nekem

Korai középkor — az vagy te nekem:
mögötted ott az ókor temetői
s az elsivárodó mezők. A végtelenbe tartó
népek fáradtsága
fény-ráncokba gyűlve ott vibrál szemed körül,
de tekinteteden félreérthetetlen bizonyosság: élet és halál,

és gyermeki ártatlanság,
egy maszületett falevél gyöngé bőre, hamva és puhasága,
ez az egyedüli szertelenség ebben a
csontravetközött, kora tavaszi tájban

és a szaltarelló,
a vásott tánc,
a szemek póresége,
amely a sziklák között
a születés gyönyörűségére emlékeztet.

CSOÓRI SÁNDOR FORDÍTÁSAI

PENTTI HOLAPPA

Hallgatok

Akár a halálraitélt ki sehogyse találja utolsó szavait
úgy keresek én is verset: gyógyírt a kábító fájdalomra
mikor egy férfi a vásár zajában gyufakeresztjét riadtan cipeli
mikor az anya karjából kitépik gyermekét s kemencére vetik
mikor Ikarusz szétlapított légyként zuhan alá a forgó semmibe
s az állatokat hideg fejjel döfik le a vágóhíd mészároslegényei

Mikor tekinteted elengedi tekintetemet s tudatod lehasad
tudatomról akár legbensőbb szerveimről a hárttyák

Mit kezdek akkor egyszem életemmel
mit a nap forgásával amit
a világűr érzéketlen gépe működtet, únos-úntalan
mit a széllel mely nem lélegzik s melyben
halpikkelyes hajad többé már nem lobog
a lépteiddel mik nem hozzám vezetnek
mit kezdek önmagammal
e szorongássütötte sziklával mit az est hűvös uszálya be nem borít?

Nem beszélek hát hallgatok

Roskatag házat

*Roskatag házat húztunk föl e szélnyüstölte dombon,
a gerendák töröttek, korhadt a deszkafal.
A földszinten nagyanyáink kártolnak gyapjút,
sütnek, fonnak, sorra kiköltöznek a temetőbe.
Nagyapáink fejszenyelet faragnak, bibliát forgatnak,
civódnak, isznak, halásznak, kipusztulnak ők is.
Esténként együtt ülnek, bennünket bámulnak.
Anyáink és apáink, munkáslányok és vig hegedősök,
amerikákról és színházról álmodnak,
s bennünket bámulnak.
De hol a szobánk?
Fönt az emeleten, hol folyton fú a szél,
pedig mi féllábbal még úton vagyunk,
lassan vagy gyorsan, de fogyasztjuk perceink
s erőnket, fejedelmien nagyvonalú gesztussal,
ahogy a csavargók az utat, a látóhatárt.
Nyikorgó-padlós szobában várnak ránk,
negyedszázada elfelejtett barátokra,
kutyacsahintásra és mancs-karistolásra.
Van, aki már ott van,
van, aki kiles az ablakon,
s mi tíz fal mögül
hallgatjuk a gondolat moccanását, egymás lélegzetét.
Keresztülfúj rajtunk a szél,
de mi megfogjuk egymás kezét.
Viharban a leggyöngébb építmény a legerősebb.
A beton törik, a pókháló leng, de el nem szakad.*

EEVA-LIISA MANNER

Teoréma

*A próza legyen kemény, ébresszen nyugtalanságot.
Hanem a vers: visszhang, olyankor hallgatjuk, ha elnémult
az élet:*

*árnyak bolyongnak a hegyen: a szél és a felhők képei,
a füst vagy az élet vonulása: tiszta, borongós, tiszta,*

*csöndesen hömpölygő folyó, mely felhőárnyalta erdők,
lassan elmálló házak, melegelehető síkátorok,*

*likacsossá koptatott küszöb, az árnyék csendje,
ahogy egy gyerek riadtan belép a homályos szobába,*

*messziről jött levél, mit becsúszattak az ajtónyíláson,
oly nagy és fehér, betölti valamennyi szobát,*

*vagy mint egy hétfő, annyira merev és fényes, hogy hallani,
ahogy
a nap beszögezi az úr kék ajtaját.*

SIRKKA TURKKA

A fák belsejében

*A fák belsejében halottak állnak,
onnan figyelnek bennünket virágszemükkel.
Nem bombaszemekkel, hanem esőszemekkel.
S ha áldón jársz-kelsz te is,
megáldanak.
Áldott legyen a minket megáldó tekintet.
A zergeboglár, mely egy pillanatra fölgyúlt, mint egy lámpa,
ez az apró, északi nap.
Élők közt kell élned,
de hívogatnod a halottakat,
kik veled maradnak mindhalálig.
Láttam, hogy így volt.
Mondogattam.
S ha a költő kidől, kihullik markából a madár,
csőrén dal buggyan ki, és szárnyra kap.*

(JÁVORSZKY BÉLA FORDÍTÁSAI)

ÉLETRAJZI JEGYZETEK

PAAVO HAAVIKKO

(sz. 1931, Helsinki) a legjelentősebb kortárs finn költő. Hosszú ideig volt az Otava Könyvkiadó irodalmi igazgatója. Regényei, novellái is jelentek meg, drámát, hangjátékokat és operalibrettókat is írt. Költői munkásságáért 1984-ben Neustadt-díjat kapott.

EAVA-LIISA MANNER

(sz. 1921, Helsinki) a modernizmus nagy nemzedékének egyik legfontosabbja. Tamperében él. Költő, regény- és drámaíró.

LASSI NUMMI

(sz. 1928, Helsinki) a már említett modernista nemzedék egyik vezéralakja. Hosszú ideig a Finn Írószövetség elnöke volt, ma a Finn Pen Clubot vezeti. Költő, prózaíró, kritikus.

PENTTI HOLAPPA

(sz. 1927, Ylikiminki) költő, műfordító, esszéista. Költészete az utóbbi öt évben teljesen megújult. Hosszú ideig Párizsban élt; volt újságíró, lapkiadó, közoktatási miniszter. Jelenleg könyvkereskedő.

SIRKKA TURKKA

(sz. 1939, Helsinki) költő, hét verseskötete jelent meg eddig.

KOROM MIHÁLY

Az új, a népi demokratikus államszervezet kialakulása

A szovjet haderő magyarországi felszabadító előrenyomulásával 1944 őszétől fokozatosan szétverte, illetőleg kiszorította azt a megszálló hitlerista fegyveres erőt, amelyre a magyar fasiszta hatalom támaszkodott.

Szétverte és kiüldözte a nyilas hatalom ellenálló fegyveres erejét is. E fegyveres erők eltűnésével, a katonai felszabadulással párhuzamosan mindenekelőtt az ország keleti felében széthulltak a korábbi államhatalom más alkotó részei is. Eltávozott a helyi karhatalom szinte teljes állományával együtt. Velük menekült az ország keleti feléből a régi Magyarország teljes vezető rétege. Eltávozott onnan a földbirtokosok, a tőkések, a nyilasokon túl a volt Horthy-rendszer politikai képviselőinek nagy többsége, a helyi állami apparátusnak, a közigazgatásnak, a bíróságoknak stb. szinte teljes vezető garnitúrája. Nyugat felé menekült az államgépezet helyi apparátusa középkádereinek zöme, magával ragadva a tisztviselők tekintélyes hányadát is. Bizonyos becslések szerint „a közigazgatási apparátus dolgozóinak 70—80 százaléka” távozott el nyugatra a Vörös Hadsereg elől az ország keleti részéből.

A régi államgépezetnek a széthullása és a régi rendszer politikai, valamint apparátusi káderállománya zömének eltávazása következtében a helyi államhatalmi életben a katonai felszabadításra bizonyos vákuum keletkezett. A szóban forgó rétegek és csoportok nyugatra történt evakuálását — az egész országból mintegy félmillió ember — nem követelte meg sem a katonai érdek, sem pedig a szovjet kormány, illetve szövetségesei politikája. Az elsősorban a több évtizedes szovjetellenes propaganda eredménye volt, amely ez esetben éppen azokra hatott vissza, akik a lakosság különböző rétegeit ijesztgették vele. A menekülésáradat tehát szükségtelen volt, de megtörtént, s ez a körülmény *objektíve* is kedvezett a népi, forradalmi erők felülkerekedésének. Azokkal, akik nem menekültek el, ottmaradtak szolgálati helyükön, el lehetett kezdeni az új élet beindításának a munkáját. A régi rendszer tisztviselői többségének helyben maradása egyben politikai állásfoglalást is jelentett, a régivel való szakítást és az új, a demokratikus jövő elfogadását.

Az államapparátusnak ez a teljes széthullása és a nagyarányú menekülés azonban nem volt ennyire jellemző az ország nyugati területén. Ez is azt mutatja, hogy különösen az utóbbi, a „menekülés” nem a felszabadító erők tevékenységének, illetőleg politikájának, vagy a magyar antifasiszta erők ilyen irányú törekvésének az eredménye.

A Dunától nyugatra eső területeken több körülmény közrejátszása eredményeként kevésbé omlott össze a korábbi államgépezet, és nem volt már olyan népvándorlásszerű, fejetlen menekülés nyugatra. A Dunántúl délkeleti részén ezt az állapotot elsősorban a III. Ukrán Front egységeinek váratlan és gyors megjelenése idézte elő. Ez a körülmény ugyanis — bármilyen furcsán is hangzik — nem adott időt a régi államapparátus evakuálásához és a tisztviselők elmeneküléséhez, tehát a széthullás kiteljesedéséhez. Itt nemcsak a közigazgatási adminisztráció jelentős része, hanem igen sok helyen még a rendőrség és a csendőrség sem tudott eltávozni.

Néhány dunántúli megyében még a volt reakciós „tekintetes vármegye” is csaknem teljes egészében a helyén maradt a felszabaduláskor. E jelenségnek több oka van. Nézzük a legfontosabbakat. Egyik ok az, hogy lecsökkent az a magyar terület, ahová már nagyobb nehézség és veszély nélkül menekülni vagy továbbmenekülni lehetett. Az ország elhagyása már gondolkodóba ejtette különösen azokat, akik csak a fasiszta propaganda hatására távoztak el otthonaikból. Kezdett az is megbizonyosodni, hogy hazug és teljesen alaptalan az a propaganda, amely szerint a „vörösök” mindenkit meghurcolnak, kivégeznek vagy Szibériába telepítenek. Éreztették hatásukat már a felszabadult városokból repülőn eljuttatott és leszórt felvilágosító rölapok, felhívások is. Továbbá, a felszabadult területeken megalkult magyar politikai és egyéb szervezeteknek, majd később az Ideiglenes Nemzeti Kormánynak is jelentős kijózanító hatása volt a még nyilasnémet uralom alatt élő lakosságra is stb. Mindenesetre azokon a helyeken, ahol a régi államgépezet összeomlása és a régi rendszer kádereinek az eltávozása nem volt olyan méretű, mint a felszabadulás kezdetén a keleti területeken, a demokratikus erők kibontakozása, felülkerekedése előtt objektíve megnehezült a helyzet, lassúbb volt a demokratikus államhatalmi és politikai élet kialakulása és fejlesztése.

A felszabadult keleti országrészben így nemcsak a politikai, mozgalmi élet demokratikus kialakítása várt az antifasiszta baloldali erőkre, hanem az államhatalmi, közigazgatási szervek megteremtése és feladatai elvégzése is. Mindezt azonban a kezdeti időszakban mindenféle központi útmutatás vagy irányítás nélkül kellett tenniük, sőt, összeköttetés hiányában egymástól is különállóan kezdtek neki mindkét irányban a munkának. Azért mind felfogásban, mind formában és elnevezésben igen eltérő helyi viszonyok alakultak ki. Mielőtt azonban ezeket érintenénk, meg kell néznünk, hogy a szovjet hadsereg politikája milyen volt a felszabadított területeken a helyi magyar államapparátus, elsősorban a közigazgatás vonatkozásában.

*

A Szovjetunió kormányának és hadseregeinek magyarországi politikája tengelyében az állt, hogy nem szándékozott megváltoztatni sem az ország társadalmi-gazdasági rendjét, sem közigazgatási, illetőleg államhatalmi szervezetét, de az antifasiszta koalíció nagyhatalmaival együtt és háborús célkitűzéseiknek megfelelően fasisztaellenes, demokratikus politikai gyakorlat kiépítésére törekedett, és ennek megfelelő bel- és külpolitikát kívánt meg.

A szovjet kormánynak ezt a politikáját fogalmazta meg a Szovjetunió Állami Honvédelmi Bizottságának (ÁHB) 1944. október 27-i határozata, amely a magyarországi helyzetre és viszonyokra vonatkozóan szabott feladatokat az itt harcoló szovjet csapatok parancsnokságának, politikai szerveinek és végső soron teljes állományának. Ez a határozat tartalmában

szinte teljesen megegyezett a többi volt Hitlerrel szövetséges ország hasonló ügyével. Például az Állami Honvédelmi Bizottság 1944. április 2-i, az akkor még szintén ellenséges Romániára vonatkozó hasonló határozatával, amelyet akkor hozott, amikor a szovjet csapatok román földre léptek.

A Magyarországra vonatkozó szóban forgó állásfoglalásokat azért hozták a szovjet szervek csak egy jó hónappal az ország felszabadulásának megindulása után, mert ez alatt történt meg a magyar—szovjet kapcsolat-felvétel, indultak meg az előzetes fegyverszüneti tárgyalások, és írta alá Horthy Miklós kormányzó küldöttsége Moszkvában a fegyverszünet előzetes feltételeit. Mindezek eredményét, illetve teljesítését várva, államok közötti megegyezéssel, legalább a fegyverszüneti egyezményvel kívánta a szovjet kormány rendezni hadseregei és a magyar központi és helyi államhatalmi szervek közötti viszonyt, illetőleg a lakossághoz fűződő kapcsolatukat. Horthy átállásának elmaradásával megghiúsult a magyar—szovjet viszonynak megálapodásos, közösen szervezett rendezése is. Pedig ez a lehetőség több pozitívumot is rejtett magában. Mindenekelőtt a szuverenitás bizonyos elemeit kezdettől fogva gyakorolhatta volna az átálló magyar állam szervezete, s ez lehetővé tette volna egyebek között a hadjárattal kapcsolatos terhek és feladatok szervezettebb elosztását a lakosság körében, és ugyanakkor bizonyos védelmet nyújthatott volna a lakosság számára a háborúval járó szélsőséges kilengésekkel és viszontagságokkal szemben.

Románia esetében az 1944. áprilisi szovjet kormánynyilatkozatot az 1944. augusztus 23-i átállás után rövidesen, a szeptember 13-án aláírt fegyverszüneti egyezmény konkretizálta. E szerint Romániában, mint vesztes államban, a front mögött 50—100 km-es zónában minden hatalom a szovjet frontparancsnok kezében volt. Az e mögött levő területeken a román polgári közigazgatás lényegét tekintve helyreállt azokkal a legfontosabb kööttségekkel, hogy a szovjet katonai hatóságok valamennyi kívánságát és intézkedését figyelembe kellett vennie, e tevékenysége felett általános ellenőrzést is gyakoroltak a szovjet katonai szervek. Ez azonban — a vesztes háborúból adódó szükségszerű kööttségek és korlátozások ellenére is — sok pozitívumot nyújtó szervezettséget és központi együttműködést tett lehetővé és biztosított Románia számára.

Magyarországgal az újabb hitlerista beavatkozás (1944. október 15-én) és Szálasiék árulása következtében, s a horthysta csoportja hibájából hasonló szervezett és szerződéssel biztosított viszony csak a felszabadulás megindulását követő negyedik hónapban, 1945. január 20-án, a végleges fegyverszüneti egyezmény aláírása után jöhetett létre. Addig a Szovjetunió Állami Honvédelmi Bizottságának már jelzett határozatában lefektetett elveknek megfelelően történt a felszabadított területek katonai és polgári irányítása, szervezése és vezetése. Ezért ez a határozat kimagasló jelentőségű volt a szovjet csapatoknak és katonai szerveknek a magyar lakossággal és a kialakuló helyi apparátussal való normális kapcsolat megteremtésében.

A Szovjetunió ÁHB 1944. október 27-i határozata utasította a 2. Ukrán Front haditanácsát, hogy a bekövetkezett magyarországi helyzet alapján intézzon kiáltványt a magyar lakossághoz. Ebben nyújtson tájékoztatást a Vörös Hadsereget Magyarországon is vezérlő célokról: vagyis arról, hogy a szovjet csapatok bevonulását az ország területére kizárólag a katonai helyzet és az a tény tette szükségszerűvé, hogy a németek és a mellettük kitarló magyar csapatok még mindig ellenállnak. A Vörös Hadsereg nem

hódítóként, hanem a magyar nép felszabadítójaként lépett az ország területére, ahol a megszálló hitlerista csapatokat kívánja szétverni, és a magyar népet szabaddá tenni.

A Szovjetunió ÁHB határozata a 2. Ukrán Front haditanácsára ruházta a felszabadult magyar területek polgári közigazgatásának megszervezését és ellenőrzését is. Ennek alapján a szovjet katonai hatóságok nem szerveztek saját katonai adminisztrációt a polgári élet irányítására, hanem *abból az alapelvből kiindulva, hogy eredeti állapotában kell meghagyni a magyar közigazgatási szerveket, a gazdasági és politikai rendet, arra törekedtek, hogy azok funkcionálását biztosítsák.* Nem alakíthattak tehát sem tanácsokat, szovjeteket, sem tanácsnoki szerveket. „Nem célunk megdönteni a magyar rendet és helyette bevezetni a szovjet rendet” — hangsúlyozta az ÁHB határozata.

Ennek megfelelően minden megyeszékhelyre, önkormányzati jogú városba, továbbá nagyközségekbe szovjet katonai parancsnokot, komendánszt neveztek ki, akik saját katonai feladataikon túl segítették újjászervezni és beindítani a magyar polgári hatóságokat, ellenőrizték azok munkáját és azt is, hogy a Vörös Hadsereg érdekeit is szolgálja tevékenységük. A kisebb helységekből úgynevezett tábori parancsnokságok látták el a feladatokat, amelyek állandó mozgásban voltak, követve a front előrehaladását.

A katonai parancsnokoknak kötelességük volt felszólítani minden intézményt és személyt a korábbi munka folytatására, de jogukban állt ugyanakkor a helyi hatalmi szervek élére vezetőt megbízni vagy újat kinevezni, ha a régiék elmenekültek. Ugyanígy jogukban állt az ipari és kereskedelmi vállalatok élére is az alkalmazottak közül új vezetőt kinevezni, ha a tulajdonos eltávozott. Ily módon kívánták a szovjet katonai hatóságok a front érdekeit és egyben a lakosság érdekeit is biztosítani mind a közigazgatás, mind pedig a termelés és szolgáltatás területén anélkül, hogy a tulajdonviszonyokhoz hozzányúltak volna. Sőt, az ÁHB rendelkezése szerint a polgárok és a magántársaságok vagyona, magántulajdona a szovjet katonai hatóságok oltalma alatt állt.

A szovjet katonai szervek tevékenységének tehát arra kellett mindekelőtt irányulnia a harc elősegítése érdekében, hogy helyreállítsa a korábbi magyar közigazgatási viszonyokat és formákat mind az államhatalom, mind a termelés, kereskedelem, egészségügy stb. területén. Ezt a tevékenységüket, illetve a kitűzött célok megvalósítását akadályozó személyeket, vezetőket ugyanakkor jogukban állt és kötelesek is voltak haladéktalanul eltávolítani pozícióikból.

A szovjet katonai hatóságoknak ez a viszonylag nagy beleszólási és közvetlen ellenőrzői joga az első időkben elsősorban azzal magyarázható, hogy felelős magyar államhatalmi szerv, kormány vagy gazdasági intézmény nem állt át, illetve ilyen még nem volt, s ezért minden egyes parancsnoknak közvetlenül kellett kapcsolatban lennie és feladatokat adni az egyes magyar szerveknek, üzemeknek vagy intézményeknek. Ezzel magyarázható az is, hogy felelős magyar államhatalmi szerv hiányában valamennyi hírközlő eszközt közvetlen ellenőrzés alá vett a szovjet parancsnokság, a harc folytatásához lefoglalt valamennyi központi raktárkészletet és tartalékot, s az ország vasútvonalait is ideiglenes saját katonai irányítása alá helyezte.

A magyar nagytőkés-nagybirtokos osztályok fasiszta uralkodó körei által

előidézett súlyos helyzetben ennek a dokumentumnak az alapján meghozott szovjet intézkedések nem a legyőzött alávetését, kiszípolozását és gúzsbakötését szolgálták, hanem valóban a fasizmus szétverését, s ezzel együtt az általa elnyomott dolgozó nép felszabadulását segítették elő. Ezt tükrözi az a kiáltvány is, amelyet a 2. Ukrán Front parancsnoksága az ÁHB határozatának megfelelően nyomban 1944. október 27-e után kiadott, és rölap formájában s minden egyéb módon nagy számban terjesztett a felszabadult magyar lakosság között.

A kiáltvány kifejtette, hogy a Vörös Hadsereget nem vezénylik területszerző célok, nem szándékozik Magyarország társadalmi rendjét megváltoztatni, az ország területére való lépését kizárólag katonai szükségszerűsége tette elkerülhetetlenné. Célja a fasizmus szétzúzása és az elnyomott népek felszabadításának elősegítése. A felhívás továbbá biztosította a magyar lakosságot, hogy a „polgári magántulajdon érintetlen marad” és „a helyi hatóságok és a helyi önkormányzat összes szervei, amelyek a Vörös Hadsereg bevonulásáig működtek, helyükön maradnak”. Felszólított valamennyi foglalkozási csoportot, réteget, a napszámosoktól a papokig, hogy korábbi békés munkájukat folytassák, és felhívott mindenkit a Vörös Hadsereg harcának segítésére, amelynek eredményeként „közeledik az óra, amikor a háború magyar földön véget ér, és a német rablókat végképpen kiűzzük országotokból.”

A felszabadult magyar nép tömegei megértéssel fogadták a szovjet csapatok intézkedéseit. A háborútól és a hitlerista megszállóktól való megszabadulás tudatában a hadjáratral járó nélkülözéseket, nehézségeket, a csapatok élelmezését és ellátását jelentő feladatokat is megértően vállalta a lakosság nagy része. Legjobbjai e harc első eredményében már a társadalmi felszabadulás lehetőségét is felismerték és ennek érdekében a nagyobb áldozatok meghozatalától sem riadtak vissza.

A Szovjetunió ÁHB-nak fenti határozata nem jelenthette azonban önmagában az ország átvezetését a szövetséges oldalra, „csupán” azt a célt szolgálta, hogy az októberi kiugrás elmaradásából adódó kényszerhelyzetben, egyelőre legalább a szovjet katonai vezetés próbálja a már felszabadított magyar területeket támogató hátországgá megszervezni a további harchoz. Tehát a szovjet katonai szervek a felszabadult területeken mindenütt a korábbi magyar államszervezet beindításán fáradoztak. Több okból ragaszkodtak a régi közigazgatási apparátus fenntartásához. Egyrészt, mert a harc közvetlen érdekei megkövetelték a lehető legoptimálisabb hátországi rendet, és azt a régi szervezetre és a helyben maradt szakemberekre támaszkodva vélték elérni, nem pedig új formákkal és emberekkel való kísérletezéssel. Továbbá, mert ez felelt meg legjobban az ellentétes társadalmi-politikai alapokon álló antifasiszta koalíció szempontjainak, és ez úton is haladva még remélhető volt, hogy a Hitler-ellenes harcba esetleg bekapcsolódnak Horthy-Magyarország Hitlerrel szakító erői is.

A rend biztosítása és a közigazgatás, közellátás megszervezése érdekében szovjet katonai szervek nem nyúltak a magyar államszervezet kialakult felépítési formájához. Azt a felszabadulás után úgy, ahogyan a front elvonulásával megmaradt, azonnal megpróbálták életre kelteni. Nem nyúltak az apparátus káderállományához sem, hanem azokat, akik a helyükön maradtak, azonnal felszólították munkájuk továbbvégzésére. Amiatt, mert valaki a régi államgépezetben tevékenykedett, bántódás nem érté. Emiatt nem üldöztek,

nem tartóztattak le és nem váltottak le, vagy bocsátottak el senkit. Ellenkezőleg. A szovjet csapatok nem építettek ki a lakosság irányítására katonai közigazgatást, hanem a helyben maradt régi állami hivatalok vezetőit bízták meg a polgári közigazgatás beindításával, korábbi munkájuk folytatásával.

Ott, ahol elmenekültek a korábbi vezetők, rendszerint a visszamaradt helyettesek vagy más beosztott tisztviselők közül bízott meg a szovjet parancsnokság valakit az adott község, város vagy terület irányításával. Csak ha a hivatali állami apparátusban nem találtak az illetékes szovjet szervek megfelelő személyt, akkor fordultak a politikai aktivitást azonnal elkezdő, és legtöbbször már a szovjet csapatok beérkezésekor jelentkező népi-forradalmi erökhöz, vagy az illető helység értelmiségi csoportjához: a pedagógusokhoz, orvosokhoz vagy valamelyik vallás papjához. Ez esetben vagy közvetlenül megbíztak valakit az ügyek intézésével, vagy pedig kérték a baloldali politikusokat és értelmiségieket, hogy válasszanak, jelöljenek ki maguk közül valakit ideiglenes vezetőnek.

Ez a szovjet politika természetesen nem azt jelentette, hogy a háborús bűnösök és népellenes fasiszták megmenekülhettek a felelősségre vonás elől, hanem csak azt, hogy a szovjet katonai szervek nem foglalkoztak ilyen felelősségre vonással. Ezt a feladatot valamennyi Hitlerrel volt szövetséges országban a fegyverszüneti egyezményekben rögzítetten az illető ország demokratikussá átszerveződő államhatalmi szerveinek kellett elvégeznie. Az egész államgépezet demokratikus átalakítását hasonló módon kellett végrehajtani. Az újjáéledő, újjászerveződő államszervezet demokratikus megtisztítása, átalakítása így az egyik legfontosabb belpolitikai feladat volt Magyarországnak a szövetségesek oldalára történt átállása után.

*

A katonai felszabadítás és a győztes hatalmak fenti politikája azonban még csak a demokratikus kibontakozás lehetőségét teremtette meg, nem magát a kormányozni is képes hazai politikai erőket és államszervezetet. Ehhez a belső antifasiszta demokratikus erők kibontakozása, országos erővé szerveződése és a győztes hatalmakra támaszkodó tevékenysége volt elengedhetetlen.

1944 őszén a fasiszta erőknek a katonai szétzúzásával Kelet-Magyarországon már megteremtődtek a legális demokratikus kibontakozás, a politikai újjászületés szabad lehetőségei. A felszabadult magyar nép élt is ezekkel, és az elsőnek szabaddá vált Viharsarokból kiindulva azonnal hozzákezdett az új, demokratikus helyi politikai és önkormányzati életének kialakításához.

A városok és falvak többségében szinte a szabaddá válás másnapján megalakultak a helyi kommunista pártszervezetek, majd segítségükkel más demokratikus erők, pártok is működni kezdtek. A gyorsan tevékenységet kezdő népi erők a helyi forradalmi, haladó tradícióknak megfelelően a legkülönbözőbb néven *bizottságot* alakítva azonnal hozzáláttak az élet megindítását jelentő sokirányú helyi politikai, államhatalmi stb. feladat megoldásához. Ezek voltak e területeken a demokratikus újjászületés első lépései 1944 őszén.

A demokratikus népi mozgalom gerincét a népi bizottságok alkották. Neveik változatossága jól tükrözi az egyes helységek, területek demokratikus népi erőinek gyorsan kibontakozó öntevékenységét és felső irányításra nem váró tetterekészségét. Az 1918-as demokratikus forradalom példájára sok helyen a népi bizottságot *községi* vagy *városi tanácsnak*, *falutanácsnak* nevezték. Igen sok községben, illetve városban a Tanácsköztársaság mintájára *direk-*

tóriumnak, ötös vagy hetes bizottságnak, máshol intézőbizottságnak, ideiglenes tanácsnak, vagy az antifasiszta harci formát példázva munkás-paraszt bizottságnak hívták forradalmi szervezetüket.

A népi bizottságok tagjait kezdetben a helyi kommunisták mellett nem annyira a demokratikus pártok képviselői alkották, hanem a pártok későbbi megszerveződése miatt az egyes helységek aktivizálódott forradalmi, demokratikus erői. Legtöbb helyen kommunisták, illetve a munkásmozgalomban már korábban is aktívan részt vevő tagok kezdték meg a szervezést. Ugyanakkor e kezdeti népi szervek csakhamar kiegészültek a később megalakult demokratikus pártok tagjaival, illetve pártonkívüli hazafiakkal is. Sok esetben éppen a helyi bizottságok tagjai hozták létre a többi demokratikus pártot, és így annak azonnal a képviselőjévé is váltak.

A népi bizottságok létrejöttének és tevékenységének jogforrását a népgyűlések adták, ahol a legtöbb esetben választás útján hozták létre őket. A szabadon kibontakozó népi erők a Viharsarokból kiindulva mind gyakrabban népgyűléseken döntöttek el az egyes helységek leglényegesebb problémáit. A helyi államapparátus beindítására a szovjet katonai-politikai szervek által kijelölt vagy a helyiek által kiválasztott vezető a legtöbb esetben a helyi népi bizottságra támaszkodva, sőt annak ellenőrzése alatt kezdte meg a közigazgatás megszervezését. Így tehát Kelet-Magyarországon a népi kezdeményezés és a régi államszervezetet aktivizálni tervező felszabadító politika törekvése egymásra talált, az új államhatalmi feladatokat összefogva végezték.

Az ország fokozatos felszabadulásával párhuzamosan tehát szinte minden község, város vagy kisebb terület mindmégannyi kis „köztársaság” lett, ahol önállóan rendezkedtek be a kezdeti időkben. De a magára maradt nép igen gyorsan eszmélni kezdett, és magának vindikálta egyelőre csak helyi méretekben a közösségi feladatok és az államhatalmi funkciók végleges rendezését is. Így indult el a magyar demokratikus erők szerveződése a népi önkormányzat útján, s vált fokozatosan mind nagyobb méretűvé szervezeti és területi összekapcsolódása is, hogy pár hónap múlva éretté váljon az országmentő feladatokra, az új központi államiság megteremtésére is!

A fenti módon kibontakozó helyi politikai és közigazgatási életre, illetőleg az egész államszervezet sorsára nagy hatással volt az a körülmény, hogy a kommunisták kezdeményezésére az akkorára legálisan az MKP után szintén kiépült és országos feladatokat is vállalt többi demokratikus párttal és a szakszervezetekkel összefogva létrejött 1944. december elején a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front. Az MNFF helyi szervei a már létrejött népi bizottságokból kifejlődött nemzeti bizottságok lettek. Az MNFF nyomban magáévá tette az MKP 1944. november 30-án meghirdetett ismert programjavaslatát is, amely célul tűzte ki egy új, népi demokratikus államiság központi szerveinek a megteremtését is.

A magyar antifasiszta demokratikus népi erők a programnak megfelelően nyomban kísérletet tettek a szovjet kormánynál, hogy azt és rajta keresztül a többi győztes nagyhatalmat meggyőzzék: a demokratikus magyar erők képesek már kezükbe venni az ország sorsának az irányítását és döntő mértékben megváltoztatni Magyarország katonai, kül- és belpolitikai irányát.

A magyar népi-forradalmi erők kezdeményezése a nagyhatalmaknál pozitív fogadtatásra talált, és az 1944. december első napjaiban Moszkvában folytatott tanácskozások eredményeként a hónap közepén megindulhatott a minden Hitler-ellenes társadalmi és politikai erőre — mind a baloldaliakra, mind pedig a liberális konzervatív jobboldaliakra is — támaszkodó Ideiglenes Nem-

zetgyűlésének a megteremtését célzó munka. Az 1944. december 15—20. között az ország mintegy felét kitevő keleti részén lefolytatott rendkívüli választáson megválasztott 230 nemzetgyűlési képviselő 1944. december 21-én már össze is ültetett Debrecenben, és létrehozhatta a történelmi nevezetességű Ideiglenes Nemzetgyűlést.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés elsősorban a munkásság, a parasztság és a haladó értelmiség képviselőiből állt, de abban helyet foglaltak a németellenes polgárság, az egyházak és a hitleristákkal szakító tiszték képviselői is. Az INGY képviselőinek mind foglalkozási, mind pedig pártpolitikai megoszlása szerint a dolgozó osztályok, illetve az őket képviselő politikai erők az új, a népi demokratikus hatalomnak ebben a leglényegesebb bástyájában a kialakult nemzeti-forradalmi válság politikai hangulatának megfelelően többségi arányú helyet foglaltak el. A dolgozó osztályok közül viszont a munkásosztály — különösen, ha figyelembe vesszük azt is, hogy az országmentő újjászűletés és a demokratikus átalakulás kezdeményezője és motorja annak legkövetkezősebb pártja, az MKP volt — nemcsak egyszerűen részesévé vált a hatalomnak, hanem egyben a parasztsággal alkotott szövetségben annak fő tényezője is lett. Vagyis, az INGY, mint a létrejövő új, népi demokratikus hatalom legfelsőbb államhatalmi intézménye szilárd népi bázisú forradalmi szervezet volt, amely nem a régi, a horthysta államhatalom jogfolytonosságával jött létre, hanem új osztályerőkre támaszkodva a magyar népi demokratikus forradalom első eredményeként.

Az INGY első tette az volt, hogy kinyilvánította: „... kezébe veszi a gazdátlanul maradt ország ügyeinek intézését, mint a nemzeti akarat kifejezője, a magyar szuverenitás birtokosa!” Magáévá tette az MKP által kidolgozott és az MNFF által elfogadott és ajánlott akcióprogramot. Ezzel az egyesült antifasiszta demokratikus és forradalmi erőkre támaszkodva, az összeomlott nagytőkés-nagybirtokos hatalom helyén a nemzetközi antifasiszta előírásoknak is megfelelően, de a magyar demokratikus erők igényeit is kielégítően a népi állam alapjai megteremtődtek. Mindezt a nemzetgyűlés megalakulásának napján a most már állami programmá emelt akcióprogram főbb célkitűzéseinek az összefoglalásával együtt *Szózatban* hozta a nemzet tudomására.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés tanácskozásának második napján, 1944. december 22-én megválasztotta a kibontakozó forradalmi átalakulás központi végrehajtó szervét, *Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormányát*.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány politikai összetétele némileg eltért az Ideiglenes Nemzetgyűléstől. Minisztereinek kétharmad részét az MNFF pártjai adták (3 MKP, 2 SZDP, 2 FKP és 1 NPP-i tag), 4 miniszter pedig pártunkívülként a konzervatív jobboldalhoz tartozott. Ezt az összetételt az antifasiszta koalíció szempontjai és a legszélesebb hazai Hitler-ellenes összefogás érdekei indokolták.

Az ország léte megmentésének, függetlensége visszaállításának az előtérbe állítása és a demokratikus átalakítási teendőknek e legfőbb célok megvalósítását nem hátráltató formájú és ütemű meghatározása világosan kifejezésre jutott az Ideiglenes Nemzeti Kormány programját tartalmazó december 22-i, első nyilatkozatában.

Az új kormány mindezek ellenére a munkás-paraszt népi demokratikus hatalom kormánya volt, amelynek a tevékenységében a miniszterek felét kitevő népi balszárny, a felette ellenőrzést gyakorló Ideiglenes Nemzetgyűlés és a politikai bázisát jelentő MNFF útján érvényesült a munkásosztály kiemelkedő befolyása, a kommunisták kezdeményező és irányító tevékenysége.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány első tette volt, hogy azonnal szakított a fasiszta Németországgal, majd 1944. december 28-án hadat is üzent neki. Ezzel együtt Magyarország fegyverszünetet kért az antifasiszta nagyhatalmaktól, amelynek eredményeként 1945. január 20-án alá is írták az erre vonatkozó egyezményt. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány az értelmetlen háború beszüntetésével és a fegyverszünet megkötésével megkezdhette Magyarország függetlenségének fokozatos visszaállítását, és az 1937-es határok közötti demokratikus és békeszerető államkénti újjászervezését.

Tehát az Ideiglenes Nemzetgyűlés és Ideiglenes Nemzeti Kormány létrehozásával 1944—1945 fordulóján megkezdődött Magyarország önállóságának és függetlenségének a visszaszerzése. Annak következtében, hogy a háborúból és a fasiszta blokkból az országot egy demokratikus népi hatalom vezette ki, egyúttal megindulhatott annak antiimperialista, antifeudális demokratikus átalakítása is. Így a nemzeti válság közepette a magyar antifasiszta erők, a dolgozó nép első jelentős sikere s egyben a népi demokratikus forradalom első legnagyobb eredménye és vívmánya is e néphatalom megteremtése volt. Megalkotásával 1944 decemberében az egész ország, az egész nemzet életében is döntő jelentőségű fordulat következett be. Elindulhatott Magyarország is a népi demokratikus átalakulás útján. Tehát 1944. december 21-e a magyar népi demokrácia születésnapja!

*

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány nyomban létrejötté után komoly erőfeszítéseket tett, hogy kiépítse saját központi szervezeteit és az örökölt államapparátust, a közigazgatást a népi demokratikus rendszer szolgálatába állítsa. Ennek első lépése, hogy a nemzeti bizottságok vezetésével fokozatosan újjászervezték a helyi önkormányzatokat és államszervezetet. Ezzel e szervek antifasiszta megtisztításában és újjáépítésében a munkásosztály, a parasztság és a velük szövetséges társadalmi erők is komoly beleszólást kaptak. Részt vettek továbbá ezek az erők az ideiglenes rendőrség megteremtésében, az igazolási eljárásokban, majd a népbíróági felelősségre vonásokban is!

A nemzeti bizottságok megalakulása és elterjedése az egész országban több hullámban ment végbe. Így az államszervezet újjászervezése is fokozatosan történt meg, Az első hullám az MNFF létrejöttét követően és az Ideiglenes Nemzetgyűlés választásai során zajlott le. A választások velejárója volt, hogy a választást tartó helységek többségében a meglevő népi bizottság segítségével először nemzeti bizottságot alakítottak, amely azután lebonyolította a választásokat, s a közigazgatási vezetőséggel együtt a helységek többségében a felhatalmazást írásban is megadta a megválasztott képviselőknek. Így alakultak nemzeti bizottságok Szeged és Debrecen után a többi kelet-magyarországi megye székhelyén.

A vidéki helységekben a nemzetgyűlési választások során létrehozott nemzeti bizottságok példaként szolgáltak a környék számára hasonlóan átalakítani helyi politikai életüket. Ezek eredményeként 1944—45 fordulóján fejlődnek át az ország keleti részén 1944 őszén más néven alakult népi bizottságok koalíciós alapú nemzeti bizottságokká, és ezt követően alakulnak meg már azonnal nemzeti bizottságként az 1944—45 telének végéig felszabadult központi területek helyégeinek népi bizottságai. 1945. január 21-én megalakult az ország fővárosának, Budapestnek a Nemzeti Bizottsága is.

Az ország központi területeinek nemzeti bizottságai részben még folytat-

ják a keleti országrészek radikálisabb népi-forradalmi tartalmú tevékenységét — elsősorban Budapesten és az északi bányász- és ipari vidékeken —, de a katonai felszabadulás előrehaladásával a forradalmi fellendülés nem egyenes arányban növekedett tovább, hanem az új központi politikai és államhatalmi szervek megalakulása és tevékenységük hatásának érződésével spontaneitásuk elmaradt, s a felső irányítás tudatosságának érvényesülésével tevékenységük „lehiggadt”, aktivitásuk csökkent, s egyben szervezettebb is lett.

Az ország nyugati részein a nemzeti bizottságok kiépülése még jobban elhúzódott. E területeken csak a városokban alakult nemzeti bizottság rögtön a felszabadulásuk utáni napokban, és vette kezébe a közigazgatás újjászervezését is. Ott, ahol erős és jól szervezett munkásmozgalom volt a két világháború között. Például Székesfehérvárott, Komáromban, Győrött, Pápán, Sopronban, Nagykanizsán, Zalaegerszegen, Keszthelyen, Szombathelyen stb. A falvakban csak másfél—két és fél hónap múlva alakultak meg a nemzeti bizottságok, de 1945 nyaráig az ország egész területén kiépült a nemzeti bizottságok hálózata.

A népi-nemzeti bizottságoknak a hatásköre az első időszakban, amíg az Ideiglenes Nemzeti Kormány létre nem jött, átfogta az egész államhatalmat és közigazgatást. A népi-nemzeti bizottságok magukat nemcsak kizárólagos jogforrásnak tekintették, s a legtöbbször ezt ki is nyilvánították, hanem a hatóságuk alá tartozó területeken szinte az összes fontos államhatalmi ügy intézését is magukhoz rakadták. Kezükhöz vették a közigazgatás beindítását, egész irányítását. Megválasztották, leváltották vagy visszahívták a közigazgatási vezetőket és beosztottakat is. Vagyis államhatalmi szervekként is funkcionáltak az új központi hatalom létrejöttéig és a helyi apparátus újjászervezéséig.

Azonban a nemzeti bizottságoknak nem ezek lettek az alapvető feladatai. Nem válhattak — mint a bevezetőben láttuk, elsősorban az antifasiszta győztes nagyhatalmak politikája következtében — az államhatalom végleges helyi szerveivé, mint például más szomszédos, de győztes országokban (lásd Csehszlovákiát és Jugoszláviát), mert egy ilyen irányú, túl radikálisnak, forradalminak tűnő fejlődési változás egy vesztes, egy volt németszövevényes országban nehezítette volna az antihitlerista koalíciós hatalmak demokratikus együttműködését. Ehelyett, mint a későbbi koalíció pártjai nemzeti frontjának helyi szervei, társadalmi-politikai szervekként kerültek fokozatosan előtérbe.

Ennek a politikának felelt meg mind a közigazgatás, mind pedig a nemzeti bizottságok vonatkozásában az Ideiglenes Nemzeti Kormány létrejöttékor kiadott kiáltványa is. Az abban megfogalmazott program vállalta az állam-szervezet demokratizálását és a közigazgatási önkormányzati szervek visszaállítását. Egy lépéssel tovább ment a kormány, amikor 1945. január 4-én központi rendelettel ideiglenesen intézkedett a közigazgatás helyreállításáról. Ez a rendelet mind a vármegyékben, mind a városokban és községekben a közigazgatást a törvényhatósági bizottságok, illetve képviselőtestületek újjászervezésével kívánta beindítani. A rendelet ugyan kifejezetten ellenezte, hogy a nemzeti bizottságok államhatalmi funkciót lássanak el, vagy a közigazgatás szervezetébe beilleszkedjenek, mégis úgy rendelkezett, hogy a közigazgatási önkormányzatokat a nemzeti bizottságok szervezzék újjá.

A szóban forgó rendelkezésnek fenti része igen jelentős abból a szempontból is, hogy a régi közigazgatási apparátusi formát ugyan vissza kellett alakítani, de azáltal, hogy annak végrehajtását a rendelet a nemzeti bizottságokra bízta — egyben biztosította is, hogy ez a visszaállítás a népi demokra-

tikus átalakulás igényeinek megfelelően demokratikus átalakulást is jelentsen, vagyis az új központi államhatalmi szervek létrehozásával e legjelentősebb népi-forradalmi szervezeteknek, a nemzeti bizottságoknak a hatáskörét s hatalmát korlátozni kényszerültek ugyan, de egyben fel is hatalmazták azokat arra, hogy a közigazgatási önkormányzatokat saját képükre és a szintén forradalmi szerepű Ideiglenes Nemzetgyűlés politikai összetételének megfelelően szervezzék újjá. Az adott nemzetközi keretek előírásai közepette ez a mód volt az, amely a népi-forradalmi erőknek a közigazgatás demokratikus átalakítására irányuló törekvései előtt nyitva hagyta az utat, a lehetőségeket.

A közigazgatási államszervezet ideiglenes rendezéséről szóló 1945. január eleji intézkedés azonban a fejlődésnek ebben, az 1944—45 fordulóját követő szakában még alig érvényesült. Az ideiglenes kormány hatalmának kiteljesedése több hónapig tartott. Egyrészt a háborús pusztítások és rombolások következtében nem álltak rendelkezésre a nélkülözhetetlen közlekedési és hírközlési eszközök, hogy a helyi államszervezeteket hatályosan irányítani tudja. Másrészt pedig a hatalmának a felszabadult országrész egészére kiterjedő gyakorlása elé a háborúnak az ország területén történő folytatódása vetett véget. Ehhez kapcsolódik, hogy az 1944. január 20-i fegyverszüneti egyezmény 17. pontja értelmében a terepviszonyoktól függően, a front mögött „50—100 km-ig” áll helyre Magyarországon is a polgári közigazgatás hatalma, s a front és az 50—100 km közötti szakaszon belül pedig a mindenkori frontparancsnokság gyakorolja a hatalmat. Ennek a konkretizálása úgy történt, hogy 1945. február elején úgynevezett „záróvonalat” jelöltek ki, ameddig helyreállhatott az ideiglenes magyar kormány közvetlen felügyelete. Ez a záróvonal a Gönc—Miskolc—Füzesabony—Szolnoktól nyugatra, majd Kiskunfélegyháza—Kiskunhalastól keletre és Bácsalmás—Madaras—Gara—Hercegszántótól északra a Duna vonaláig húzódott.

A frontterület záróvonalát ezután egészen az ország teljes felszabadulásáig nem változtatta meg a szovjet főparancsnokság. Ami azt jelentette, hogy az Ideiglenes Nemzeti Kormány befolyása ezeken a területeken csak közvetett lehetett: felhívások és ajánlások útján, küldötték segítségével stb. érvényesülhetett némiképpen. Sem közvetlen ellenőrzési, sem számonkérési joggal nem élhetett, illetve csak akkor gyakorolhatott ilyen jogokat, ha e területekről a hivatalos magyar tényezők a kormány közvetlen felügyelete alatti területekre mentek, mint Budapest esetében erre többször volt példa. A „záróvonalat” végül is 1945 áprilisában, az ország teljes felszabadulása utáni napokban változtatták meg, azaz helyezték nyugatabbra, az ország határain túlra. Ezzel és csak ekkor vált teljessé a magyar kormány közvetlen felügyelete, hatásköre az ország közigazgatására, teljes államszervezetére.

A fentiek következtében a kormány ideiglenes célú 1945. január eleji rendelkezése nem hatott még lényegesen az ország közigazgatási hálózatára. A már meglevő, illetve még csak ekkor alakult nemzeti bizottságok a legtöbb helyen nem is ismerték a kormány rendelkezését, vagy mint igen sok helyen történt, egyszerűen a nemzeti bizottságok a hatalmat még egy ideig nem engedték ki a kezükből. Továbbra is maguk látták el a helyi államhatalmi feladatok legfontosabb részeit s az önkormányzati teendőket is.

A nemzeti bizottságoknak ez időben nemcsak helyi hatalmi súlya volt töretlen a felszabadított területeken, hanem számbelileg is állandóan gyarapodtak és egységesülésük is haladt előre a központosulás felé. Egyrészt az ország fokozatos felszabadításával növekedett a számuk, másrészt pedig a városokról, vármegyékről és a jelentősebb helységekről kiterjedt a nemzeti

bizottságok hálózata a falvakra, a járásokra és városi kerületekre is. 1945 áprilisában már komolyan felvetődött a nemzeti bizottságok országos szervének, az MNFF Vezérő Bizottságának a létrehozása is. Ez azonban az antifasiszta koalíció politikája folytán ekkor nem válhatott valóra. Csak 1945. április végén, amikor a nemzeti bizottságok közigazgatási önkormányzati testületi hatóságként is már csaknem az egész ország területén működve beindították az állami-közigazgatási apparátus munkáját, és amikor a kormány szuverenitása teljessé vált az országban a helyi igazgatás felett — adott ki a kormány kiegészítő rendeletet a közigazgatási testületi szervek pontosan körülhatárolt újjáalakítására.

Az 1945. április 26-án kiadott kiegészítő rendelet a közigazgatás újjászervezéséről a nemzeti bizottságok tevékenységében újabb szakaszhatár kezdetét jelentette. A népi bizottságok a kezdeti időszakban, a felszabadulás utáni megalkulástól az Ideiglenes Nemzetgyűlés és Kormány létrejöttéig *egyedüli kizárólagos hatalmi szervek* voltak. Ezt követően egész 1945 nyaráig, a szóban forgó rendelkezés végrehajtásáig a már egységesült nemzeti bizottsági formában *helyi hatalmi szervekként* tevékenykedtek. Ezután a nemzeti bizottságok közigazgatási, helyi államhatalmi hatásköre is fokozatosan megszűnt. Feladatkörük ezt követően túlnyomórészt társadalmi-politikai területekre összpontosult, korlátozódott. Ez a hatáskör zömmel a kezdeményezésekre, a szervezésre és az ellenőrzésre terjedt ki, amelyek csak időnként egészültek ki olyan hatalmi, igazgatási teendőkkel, amelyeket külön-külön ruháztak rájuk egy-egy akció során.

A rendelet — amely elismerte, hogy a nemzeti bizottságok gyakorolták és újjáalakításukig gyakorolják is a közigazgatási önkormányzati testületek funkcióit — úgy intézkedett, miszerint az újjáalakuló törvényhatósági bizottságok, illetve képviselőtestületek leendő tagjait az MNFF demokratikus pártjai és a szakszervezetek jelölik ki, de a nemzeti bizottságok hivatottak meghatározni, hogy melyik párt, illetve a szakszervezet hány tagot küldjön az önkormányzatokba. Ezek alapján a közigazgatási önkormányzati testületek — ahol az eddig nem történt meg — 1945 tavaszán és nyarán újjáalakultak, korábban, még 1944-ben felszabadult területeken általában a tavaszi hónapokban, a később felszabadultakén pedig nyáron. Valamennyi helyen megtörténtek az újjáalakulás után a közigazgatás teljes újjászervezését betetőző önkormányzati állások választásos betöltése, és más önkormányzati szervek megalakítása is.

A fenti rendelet értelmében és a győztes hatalmak politikájának megfelelően tehát 1945. nyár végére általában a nemzeti bizottságok államhatalmi, közigazgatási s helyi hatalmi hatásköre elvileg teljesen megszűnt. Azonban a legfontosabbnak tartott kérdésekről a tekintélyessé vált nemzeti bizottságok még évekig tárgyaltak, ilyen ügyekben határozatokat is hoztak és saját maguk vagy a közigazgatási szervek útján igyekeztek azokat végre is hajtani.

Más vonatkozásban sem jelentette e rendelet végrehajtása a népi baloldal kikapcsolását és a régi közigazgatás egyszerű, de főleg nem tartalmi visszaállítását. A rendelet ugyanis, amikor korlátozta a nemzeti bizottságok jogkörét, ugyanakkor a nemzeti bizottságokéval azonos társadalmi-politikai alapon a demokratikus pártok küldötteiből állította össze az önkormányzatok testületi szerveit. Ez azt is jelentette, hogy a helyi önkormányzatok régi — a virilizmuson, censusos választójogon és örökös tagságon alapuló — rendszerével szemben nagyot léptek előre, mert az újjáalakított helyi önkormányzati szervek

ugyanolyan osztálybázison nyugodtak, mint a nemzeti bizottságok. Bár a hivatali apparátus ettől kezdve nagyobb szerepet kapott, így a konzervatív társadalmi s közigazgatási erők befolyása is növekedett 1945. második felében, mégis a nemzeti bizottságok hatáskörének fenti korlátozása a népi demokratikus erők befolyásának nem egyszerű visszaszorítását jelentette, hanem egyben erőátcsoportosítást is. A népi, a demokratikus szárny új hadállásokba történt bevonulását is. Vagyis a népi demokratikus erők egy időben használták ki továbbra is még egy ideig mind a korábbi államhatalom intézményrendszerének polgári kereiteit, mind pedig a népi demokratikus hatalommal kialakult vagy általa teremtett népi bizottságok — nemzeti bizottság, üzemi bizottság, földigénylő bizottság, termelési bizottság stb. — tevékenységének lehetőségeit.

KOTSIS NAGY MARGIT RAJZA

VEKERDI LÁSZLÓ

„Esött a hó, éngöm bèlepött”

EMLÉKEZÉS FÜLEP LAJOSRA

Mit szólna vajon a centenáriumi cikkek sorakozásához az emlékezésektől és ünneplesektől mindig annyira tartózkodó, sőt viszolygó Fülep? Ki merne emelt fővel megállni szigorú tekintete előtt, tudván, hogy a divatos évfordulósdit mennyire megvetette? Ő maga, ha élete vége felé hivatali tisztje vagy helyzete valami effélére kényszerítette, a megemlékezés ürügyén rendszert bírált eleveneket és holtakat. Leonardo ürügyén például fölrotta a kornak, hogy nem építette fel, meg sem próbálta felépíteni azt a Parthenont, amihez a Cenacolo timpanonul készült, amin a Cenacolo timpanonként ott-honra találhatott volna. És nem is csupán a váltig ünnepelt „Hochrenaissance”-ot marasztalja el, hiszen építészet és közösség tragikus szétválásának ma legalább annyira aktuális gyötrelmeit elemzi és állítja pellengérré. Használóképpen, Rembrandt emlékezve, napjaink fejére olvassa a „Verdinglichung” rezignált vagy letagadott elfogadását; nekünk hányja szemünkre a beletörődést szinte fátumként tekintett eldologiasodásunkba, egész társadalmunk progresszív embertelenülésébe. Ugyanebből a szempontból, a nélkülözhetetlen emberség szempontjából kéri számon rajtunk Derkovits ürügyén szocializmusunk milyenségét. „Az emberek testvérisége nem frázis köztük, hanem igazság és az emberi lét nemessége fénylik munkától megkeményedett alakjukról” idézi Marxot, és: „ez a szocializmus még nem valósult meg” — olvassa kérlelhetetlenül a fejünkre. A szigorú ítéletet a globális felelősség indokolja és fokozza: „Ha a szocializmus már világméretű történeti mozgássá nőtt, akkor nemcsak a szocializmus és népei, akkor az emberiség ügye, hogy milyen a szocializmus.” Adyra emlékezve nem fél hangsúlyozni, meghatódottan mély érzellemmel és együttérzéssel ábrázolni Ady eredendő és egzisztenciális magyarságát, amitől évtizedek gondos filológiai munkája és ünnepi beszédek áradata igyekezett őt tisztára mosni.

*

Minden évforduló ürügyén, minden emlékezés alkalmából felrött tehát Fülep valamit; mulasztásokra, hibákra, bűnökre figyelmeztetett. Az ő felfogásában ügylehet éppen ez a nyugtalanítás volt az évfordulók értelme. „Mond meg, mi nyugtalanít, megmondom, mi vagy” írja egy Timár Árpád által talált és közreadott (metafizikát és lírát egybeolvasztó) töredékében; s mintha szüntelen nyugtalanításával arra törekedne, hogy végül többnek láthasson minket annál, aminek hatalmas valóságlátásával látni kényszerül.

Tán ez a szándék mozgatta már első híres művészinterjúit, amik egyike miatt Jászai Mari — akit erélye miatt „Mari Bácsi”-nak becéztek a pesti művészvilágban —, bottal kutatta a kávéházakban, s amelyek miatt végül Firenzébe „száműzte” a honi művészeti és társadalmi elit. A nyugtalanítás, a felelősségbresztés később is úgyszólván minden írásában megtalálható, legálábbis azokban, amiket fényes firenzei éveit után újra itthon írt. És talán éppen ebben, éppen ezért különbözik annyira ez az itthoni Fülep a firenzeitől.

Firenze tündöklő éve alatt a fiatal filozófust elsősorban a művészet feladatának megértésére sarkallta eredendő nyugtalansága; itthon azonban a művészetfilozófus — elébb tán magának is észrevétlenül — óhatatlanul társadalomfilozófussá változott, s ezen túl a művészet jelenlétét és jelentését is ebből a keményebb feltételrendszerből vizsgálta. Ennek a nagy változásnak a nyitánya és első teljes dokumentuma a *Magyar Művészet*, de ugyanebben a szellemben ugyanide sorolhatók az ez idő tájt íródott *Dante*-, *Ariosto*-, *Machiavelli*-, *Tasso*-tanulmányok is. Mindezekben az írásokban ugyanis egy érzékeny korrelációs-rendszer működését és hibáit vizsgálta Fülep, egy korrelációs-rendszerét, amelynek akkor még nem írta fel minden tagját explicite, de implicite már ezekben a korai írásokban is számolt majdnem mindegyikkel. Mert a *Magyar Művészet*ben sem csupán „nemzeti” és „egyetemes” annyiszor emlegetett korrelációjáról van szó; ott lüktet már ebben a ragyogóan titokzatos kicsi könyvben is egyén és közösség, szellem és hatalom, gondolat és tett, függetlenség és felelősség, szabadság és lehetőség feltételpárosainak egész érzékeny és hihetetlenül sérülékeny dinamikája. Épp ebből a szempontból annyira nélkülözhetetlenek a *Magyar Művészet* olvasásához a nagy *Dante*-, *Ariosto*-, *Machiavelli*-, *Tasso*-tanulmányok: Fülep ezekben explicite is kibontja a fenti feltételrendszer egyik-másik tagjának dinamikáját, ami azután a *Magyar művészet*re visszavetítve hirtelen megnöveli a nemzeti — egyetemes korreláció sugárzását. A kiegyezéssel és millenáris építészettel procós sivársága például akkor érthető meg a maga teljes jelentőségében, ha Dantétől Tassóig követjük a szellem fokozatos behódolását a hatalomnak, míg „minden vonalon megadás, az adott viszonyokba beletörődés, sőt szívesörömmel hozzájuk alkalmazkodás” oltja ki az emberekből még nyomait is annak a hatalmas szenvedélynek, mely egykor Dante lelkében lobogott hazája iránt.

Ennek a lobogásnak a hiánya okozza a kiegyezéssel és millenáris paloták mérhetetlen sivárságát, ezért nincsen semmi közük se magyarsághoz, se építészethez. „Dante, a bukott és száműzött politikus büszkén vághatja hazája szemébe, hogy az ő hazája mindenütt ott van, ahol az Isten napja süt s a csillagok ragyognak; ő ha bukik, fölfelé bukik, szűk hazájából a mindenségbe, Firenzéből az istenségbe; de még ide is magával viszi hazája emlékeit; mikor oly magasan jár, hogy az egész föld nevetséges kis golyóbisznak látszik, olyan szenvedéllyel beszél hazája ellen, ahogy csak az teszi, aki nagyon szereti; s a nyolcadik égben eszébe jut — ki nem érzi a csukló sírást s a keserűen elnyelt könnyeket e szavakban — a »bello ovile ov'io dormii angello« (a szép akol, hol báránként szunnyadtam). Tassónál mindebből semmi sincs.” Mutatis mutandis: a kiegyezéssel és millenáris épületekben mindebből semmi sincs. De van ciráda, álmonumentalitás, álgótika, álromantika, álrenaissance. A szellem behódolása a hatalomnak. Nern arra biztat: a nagy nyugtalanító, hogy romboljuk le ezeket a hitvány épületeket; a szellem soha, semmilyen formában nem egyeztethető össze rombolással. Az el-

lenben mégiscsak elgondolkoztató, hogy ezek a tákolmányok mégcsak nem is nyugtalanítanak. Holott egy nép életében ugyanolyan fontos a „bello ovile”, mint az egyénében. A magyar művészettörténet-írás és a honi művészeti kritika nagy mulasztását Fülep éppen abban látja, hogy soha még csak meg sem próbálta megkeresni, soha mégcsak meg se látta ezt a „szép aklot”. Pedig ott ragyog — figyelmeztetett ismételten, nyomatékkal Fülep — román kori templomainkon, a kicsi falusiakon tán méginkább, mint a néhány megmaradt nagy nemzeti és apátsági templomon. Az utóbbiak szükségképpen jobban igazodnak nemzetközi normákhoz, a falusi templomocskákon ellenben a népdalok tisztaságával tündököl a közösség formateremtő ereje, egy művészi, tehát társadalmi szándék, amelyhez — tetszett, nem tetszett — alkalmazkodnia kellett a hatalomnak. „A mi öklömnyi egregyi templomocskánk — mondotta akadémiai székfoglalójában, 1950-ben —, ahogy a térbe van állítva és csöppségében is az egész vidéket dominálja, valami olyat fejez ki, amit csak ebben a népi formában, ebben az egyszerűségben, közvetlenségben, ebben a hallatlan természetességben lehet. Átformál, fölemel, s magával együtt remekművé tesz egy egész vidéket, akárcsak a segestai görög templom a maga környezetét. Ezt mutassa meg nekünk a magyar művészettörténelem, tanítson meg elevenen viszonyulni múltunk művészetéhez, tanítson meg érteni, szeretni, abban gyönyörködni tudni, amink van, nem sovizmusból — a magunké megbecsülése nem sovinizmus —, hanem mert semmi más se pótolhatja üzenetét.” Huszonöt év múltán, az 1975-ös Fülep-szimposiumon Marosi Ernő summázta, hogy mit valósított meg a művészettörténet-írás Fülep javaslataiból. Megállapította, hogy csupán a „magyar” és „magyarországi” művészet megkülönböztetését vette át, s még ez is „inkább csak szóhasználat maradt taktikus, tapintatos kompromisszum, amely mögül elmaradt a nemzeti művészettörténet olyan kérdéseinek megfontolása, amilyenekkel Fülep foglalkozott székfoglalójában. „Kétségkívül, a műemlékvédelem — részben épp Fülep unszolására — számos falusi templomocskát megmentett és hozzáférhetővé tett; a népi építészet egy-két remekét is sikerült skanzenben vagy tájházként megőrizni; szép eredményeket ért el a kutatás a honi klasszicizmus vagy az egyházi iparművészet történetének feltárásában, a topográfia is közeledett tán itt-ott Fülep említett szóhasználatához, de az a művészettörténeti honfoglalás, amire Fülep vágyott s aminek első tisztázó lépéseit megtette, nem folytatódott. Elmaradt vagy alig indult el a művészeti kultúra általánosságának az a feltárása, amit Fülep a munka *sine qua non*-jaként jelölt meg. Máig az a legtöbb erről, amit ő leírt: „Ahol olyan falusi templomok épültek, mint a román korban a Balaton környékiek, s amilyen az ásatások tanúsága szerint az Alföldön is bőven lehetett, olyanok, mint az egregyi, mánfai, óraljaboldogfalvi, csempeszkopácsi, borszönyi, szászi, simai, tarnaszentmáriai, tótlaki, turnicsei, veleméri, amilyenek a gótika kisebb számú emlékei, ott viruló kultúrának kellett lennie. A renaissance nemcsak importált udvari művészet, a Felvidéken, Erdélyben a nemesesség, a polgárság, a köznép rétegében sokáig él nyomokban akkor is, amikor másutt egészen elmúlt; a »virágos renaissance« hagyománya a nép kezén olyanokat is produkál, mint székely falvak egész utcáinak kapusora, a maga nemében olyan tökéletes művészet, mint a népdal a nagy zeneszerzők nagy művei mellett. Még az egészen más körülmények közt importált barokk is a vidéki kúriákon, falusi házakon sajátosan magyarországivá akklimatizálódik. Az empire a kúriákon és parasztházakon szinte nemzeti stílussá válik.” Ki kell hát keresni, mi a magyarság része ebben az egész hatalmas művészeti

anyagban. „Nem elég tudnunk, mit csináltak itt a Maulbertschek, azt kell végre tudnunk, mit csinált a magyarság s benne a magyar nép.” Művészettörténet és etnográfia eleven kooperációját képzelte el Fülep, ami egész szemléletünket megváltoztatná. „Stilust csak kiemelkedő művekben értékelni — *contradictio in adiecto*. A stílus az egész közösség nyelve.” Ennek a nyelvnek a jelentését fejtegette Fülep már a *Magyar Művészetben*. A könyv második, 1971-es kiadásához 1970-ben írt előszavában — Lechner meg nem valósult, de elképzelhető városstílusának az érzékeltetésére — példákkal illusztrálta ezt a tézist, két irányban is. Először felszólít, hogy próbáljunk meg „egész Lechner-várost vagy városrészt, utcákat, tereket elképzelni, minden épületet a stílus egységében, de az épületnegyedek gazdag változatosságában, micsoda tündéri városrész volna!” S aztán végigjárja a kísérlet másikat, ellenkező irányú útját: a képzeletből a valóságba: „Nagyobb diákkoromban — írja — a nyarakat Erdély székely vidékén töltve jól megnéztem a házakat s az itt-ott elvélve látható, faragott, festett kapukat, kerítéseket; egész utcányit vagy falunyit nem láttam belőlük, de eljátszottam a gondolatmal, milyen lehet egy nagyobb egész. A század első tizedének második felében, már Firenzéből hazalátogatva és a régi városokat ismerve részem volt benne, Székelyudvarhely környékén a székely falvakban jártomban, végig a maguk építette tornácos, filagóriás házak, maguk faragta, festett kapuk, kerítések sorai között szerényebb skálán, kisebb arányok és igények fokán ugyanezt éltem meg: a végig egységes stílust és változatait nem lehetett megunni, nem lehetett betelni velük, mind ugyanolyan volt és mind más, és mikor sajnálatomra meg kellett válnom tőlük, nem tudtam mást mondani, mint: ennél szebb már ne is legyen semmi.”

Azaz Fülep tézisében nem arról a művészetszociológiai közhelyről van szó, hogy minden művészet az őt létrehozó közösségről árulkodik, több-kevesebb áttétellel tükrözi a művészetet létrehozó társadalmat. Nem efféle befejezett tényekről beszél Fülep. Ő a stílus megunthatatlan változataiban, az alkotás eleven folyamatában véli tetten érhetőnek a művészetet, mintegy állandó teremtesben, alkotás és megértés szüntelen, egymást irányító és korigáló dinamizmusában: „Sem az alkotónak, sem a felfogónak tárgya nem »kész« sohase úgy, mint a használati tárgy — mindig megérteni, tehát elképzelni kell jelentéseit, amiknek nincs meghatározó, véges számuk. Sőt általában az egész emberi létnek alapvető kategóriája, kezdete (logikai és történeti kezdete) — nem mondom »a« kezdete, ilyen nincs, *egyik* kezdete — a *kísérlet*, mindkét jelentésében: a *temptatio* (tentatio), tentamen: próba, megpróbálás, lehetőségek kitapogatása tettel vagy gondolatban; és az *experimentum*, a kipróbálás, a kiderítés, a bizonyítás kísérlete jelentésében (az ősember kísérletezésétől a tudományos kísérletig, mely az előzőnek csak módszeres és kiszélesített folytatása).”

A ketős értelmű kísérlet nyitottsága és befejezhetetlensége kapcsolja tehát a művészetet a közösséghez, melynek magának is vállalnia kell ember-voltunk eme alapvető kritériumát ahhoz, hogy művészete lehessen. Bezárkózott, egyedeire darabolódott, kísérletezéstől elrettentett, megfegyelmezett, politikai és katonai kordában tartott társadalmaknak nincs művészete. „A stílust is változatai éltetik; a teljesen azonos megöli.” A művészet léteivel vagy nemlétével, stílusával, a variációk eleven gazdagságával mindig és szükségképpen értékítélet is, a vele élő közösség megméri általa emberségében, függetlenségében, felelősségében, szabadságában, egyenlőségében, lehetőségében.

A művészet jelenlétével és hiányával egyaránt kísérletre sarkall, ítélkezik, tiltakozik. Fakadhat tehát művészet művészetet nem értő, nem igénylő, művészetellenes közegben is: a *Majális*, Izsó Miklós *Tánca*, vagy Lechner építésze éppen ezt demonstrálja. A művésznek nem fátuma, hogy beletörődjék környezete követelményeibe. A lehetőségek tekintetében azonban igen nagy a különbség építészet s egyéb képzőművészet között, az építészet sorsa és története egészen másképp függ a társadalomtól, mint a szobrászaté és a festészeté.

Fülepnek úgyszólván indulása pillanatában pompásan bizonyította már ezt Cézanne; egyáltalában Cézanne nyitotta fel a szemét a művészet történeti kérdéseire. S tán ez az indulás is determinálta, hogy egész életében elválaszthatatlannak tekintette azután a jelen művészetét s a művészet történetét; kritika és történeti megértés kölcsönösen erősítette egymást megfontolásai-ban és ítéleteiben. A *Célszerűség és művészet az építészetben* diagnózisa ettől a jelennel együtt látott múlttól kapja a végleges elmúlás félelmetes távlatát, de éppen így, a folytatás lehetetlenségének megértésével nyitja meg Fülep az építőművészet előtt egy majdani újrakezdés lehetőségét. Addig is legyen azonban az épület — hangsúlyozza — használati tárgy, ilyenként a lehető legjobb; az építészet ismerje fel művészet és célszerűség elválását és alkalmazkodjék hozzá. „A barbarizmus tényén nem változtathat, ugyanakkor megértheti, tudomásul veheti, s a maga igazi mivoltában hamisítás nélkül helyére teheti az elválás tényét. Nincs mit tenni, mint tűrhető állapotot teremteni, és megférti vele, s — úgy ahogy lehet — mégis a szellem javára használni. Ez, mint láttuk, nem művészetté kendőzése annak, ami nem arra való; valamit *nem* tenni, az is szellemi tett.” Mert „festeni lehetett Cézanne módjára, aki a társadalomból jóformán kiszakadva ült le a szabadban »motif«-jai elé, vagy kísérletezett »étude«-jein műterme magányában; házakat, városokat így építeni nem lehet”. Célszerűség és művészet szétválásán az építészet nem segíthet, az egész kort gyötrő provizorikusságot meg nem szüntetheti. De tudomásul veheti. „Kategoriális meghatározottságot a szellem csak tudomásul vehet, helyére utalhatja az intelligibilis világban, s szabályozhatja működését a reális világban.” Az új építőművészet megszületéséhez, célszerűség és művészet újraegyesüléséhez új közösség szükséges. Ezért kívánta Fülep a felszabadulás után Budapest újjáépítését közösség és kultúra újjáteremtésére alapozni. Pusztába kiáltott szóként hangzottak követelményei, természetesen; nagy gondolkozók utópiáit nem szokták respektálni az illetékesek. Am ingatag hatalmi egyensúlyában rettegéssel tartósított világunkban lehetetlen föl nem ismerni a Fülep-diagnosztizálta provizorikusság jellegzetességeit. Mit tehet itt az építészet? Fölismerheti a kényszereket, differenciálhat, s nem próbálja művészetté kendőzni azt, ami soha nem lehet az. „Valamit *nem* tenni, az is szellemi tett.”

De valamit *nem* tenni iszonyú felelőtlenség, galád bűn is lehet, s Fülep hosszú élete során, különböző körülmények közepette, ismételten bizonyította ezt is. A valamit *nem* tenni és a tenni dinamikája tagolja tán éppen életét exodusokra és részvételekre, beszédes hallgatásokra és bátor kiállításokra. Efféle kiállítás volt már a *Magyar Művészet* is; egyszerre valamiért és valami ellen; csírájában benne volt már egész későbbi küzdelme, egész szívós majdnem szélmalom harca a magyar művészetért és művelődésért. Azért majdnem szélmalom harca, mert egyetlen esetben, Csontváry esetében megadatott éreznie a győzelem örömét, legalábbis időlegesen. A székesfehérvári Csontváry-kiállítás meglepő közönségsikere valósággal elragadta a szigorú kriti-

kust; de nem saját próféciájának betöltét ünnepelte benne, hanem a kivételes jelenséget: a századunkban szinte törvényszerűen kitagadott művészet és közösség újratalálkozását. Mert ahogy soha nem volt újdonság — ahogyan ő szakkifejezésként mondotta: „abszolút *nóvum*” — a történelemben művészet és közösség múlt században kezdődő szétválása, ugyanolyan *nóvum* Csontváry esetében találkozásuk; Fülep hallatlan jelentőségű jelnek ítélte, s úgy lehet életében először jókedvű bizakodással tekintett a jövőbe. Innét a híres Csontváry-interjú Fülepnél szokatlanul derűs színei; innét a remény, hogy nép, amely szakértő fanyalgás és hivatalos elvárások ellenére Csontváry művészetében így önmagára talál, nem bizonyulhat méltatlannak a jövőre. Szellemi honfoglalás jeleként értékelte Fülep Csontváry sikerét. „Mi is ez tulajdonképpen, mi történik most szemünk láttára? Minden akadályt legyőzve — mert volt bőven! — a mi népünk most birtokába veszi egy példátlan nagy értékét, Csontváryt, mint ahogy birtokába vette József Attilát, utána Bartókot, de inkább, mint Bartókot, mert József Attilát kiadták, propagálták 45 után, Bartókot azonban sokáig szégyellték, dugdosták, kényszeredetten ritkán engedték játszani, ugyanakkor, amikor a közönség tombolt lelkesedésében, és nincs mit szépítgetni rajta, így van, valósággal kiharcolta, kiverelkedte magának Bartókot. Nos hát, ugyanezt teszi most Csontváryval. Ilyen szellemi honfoglalás folyik most Budapesttől 70 kilométerre.” Ez a szellemi honfoglalás magyarázza az interjú szokatlanul széles horizontjait, ezért vázolja Fülep néhány sűrített mondatban a művészet egész történetét, Lasciaux-tól az álművészetekbe való hanyatláson át a modernek nagy tisztogatósaig; ezért előlegezi az őt akkoriban foglalkoztató filozófiai summázásból a művészetek saját külön logikáját. A maga páratlan tekintélyével, még ellenfelei által sem vitatott kompetenciájával siet megtámasztani Fülep a közönség spontán ítéletét. Tán azt is remélte, hogy itt végre sikerül elérnie azt, ami Izsó Miklós vagy Lechner esetében nyilvánvalóan nem sikerült; sikerül talán reádöbentenie közönségét és szakembereket önnön értékeink felismerésének s megbecsülésének fontosságára. De milyen keserűen kell kommentálnia alig néhány év múltán a *Marokkói tanító* végleges elpusztítását, s milyen aggodalommal kell szót emeljen a még tönkre nem ment vagy tönkre nem tett képekért! De vajon ma alaptalan lehetne-e végre Fülep aggodalma? Nem fenyegeti-e többé avatatlan restaurálás — és itt nyilvánvalóan mindenki avatatlan, aki évekig nem *külön* erre a feladatra készült — a többi képeket? Megfelelő-e minden tekintetben a jelenlegi elhelyezés? Megszűntek-e a raktározás és a szállítgatás halálos veszedelmei? És — mert Fülep szellemében ez a leglényegesebb — folytatódott-e a szellemi honfoglalás? Ne áltassuk magunkat, legalább évfordulója alkalmából ne áltassuk magunkat: egyik kérdésre sem válaszolhatunk megnyugtatóan. Mi több: márcsák nem is nyugtalankodunk miattuk. Ki törődik vele, hogy látható-e Csontváry *minden* műve értékének megfelelő biztonságban egyetlen helyen, s hogy ez a hely afféle nemzeti Parthenon legyen; ki törődik vele, hogy a köztereinket és középületeinket elárasztó plasztikákon — legyenek amúgy türhetők vagy szörnyűek — lassan még a nyoma is kivész az Izsóból eredeztethető és Medgyessyben folytatódó magyar szobrászatnak? Szinte valami öröm érezhető, hogy a nagy nyugtalanító lehunyta végre szigorú szemét; nyugalom, jöjjön el a te országod! De vigyázzunk: nyugtalanítók nélkül könnyen elérkezhetünk egy ponthoz, ahol már nem dönthető el többé, hogy a nyugalom a magabiztos élet jele, vagy a halálé.

Ezt látta mindenkinél élesebben Fülep, ezért lépett tőle szokatlan akti-

vitással sorompóba az egyke ügyében. Mert ő ebben nem a magyarság egyik nagy gondját látta; ő itt élet-halál kérdését gyanította, amit nem lehet a népesedési statisztikákra korlátozni. Az egyke néki egy egész nép látens halálraszántóságának manifeszt tünete volt. A látható csúcs, ami alatt Fülep mindenki másnál, még Illyésnél és Némethnél is nagyobbak becsülté, veszélyesebbnek ítélte a mélyben meghúzódó jéghegyet. A zengővárkonyi pap a Nemzeti Szocialista Birodalom árnyékában és a milliós dunántúli németiség szorításában úgy látta, azt látta meg, hogy a magyarság ott, azokon a gyönyörű tájakon földadta a küzdelmet, lemondott a jövődőről, lemondott az életről. A népesedési mutatók a változó körülmények függvényében — például az elszegényedéstől való félelem miatt — változhatnak; csökkenő népesedési ráta önmagában nem mindenütt és nem föltétlenül jelez veszedelmet, az egyke esetében azonban egészen másról van szó. Az egyke azt jelzi, hogy a nép beletörődött a megváltoztathatatlanak érzett elmúlásba. Az egyke a halál nyugalma, a közösség már-már irreverzibilis öregedésének, tudattalan haláltudatának jele. Ennek megfelelően alakul át egész erkölce, a szokások egész rendje. Ez az erkölcsi változás az alap. A kollektív halál etikája szemszögéből azután már nyilvánvaló, hogy szegény, sőt bűn a több gyermek, nyilvánvaló a család eltorzulása szélsőségesen életellenes irányba, a „vőül venni” szokásától a fiatalasszonyok „megnevelésén” át a terméketlenség valószínűs szimbólumaiként tekintett vén banyák fekete grasszálásáig. „Betetőzése az egész egykés világnak, hogy benne egyenesen megfordul az erkölcsi értékskála. Nem az a bűnös, aki magzatát elhajtja, hanem aki megtartja. Erkölctelen gyalázatosnak, patkányfajzatnak és nyomdafestéket nem tűró mi mindennek mondják el azt a nőt, aki másodszor is fogam, s idejében nem segít a baján; és addig üldözik, amíg megteszi — ha belehal is. Ha nem hal bele, csak megnyomorodik, dologra képtelenné válik, pokollá teszik az életét, s elüldözik a háztól. A férj hallgat, az anyós parancsol, aki a házban s a birtokon uralkodik, és vigyáz az örökösödés rendjére... Ha akárhány szeretőt tart is az asszony, nem olyan szegény, mint a második gyerek.” Fülep a statisztika adatai mögött egy egész világfelfogást látott, a terméketlenség ördögi etikáját, s elsősorban ezt próbálta megérteni, ez ellen kívánt küzdeni, ez ellen próbált mozgósítani.

Nem mintha lebecsülte volna a gazdasági és politikai intézkedések jelentőségét; ennél sokkal realistább volt ő mindig. De önmagukban az ilyen intézkedéseket sohasem vélte elegendőnek. Ahol egy egész szokásrend, ahol egy világfelfogás nyűgözi a lelkeket, ott igazán hatásos csak ennek a megváltozása lehet. Megvannak persze ennek a változásnak a maga gazdasági és politikai feltételei is, de gazdaság és politika — bármily fontosak — részei csupán a teljes életnek, amely ezernyi s gyakran láthatatlan szálon szövődve szervezi az emberi kapcsolatokat, s teszi elviselhetővé vagy elviselhetetlenné, boldoggá vagy boldogtalanná, életessé vagy halálössé. „Idealista” lett volna, mint olykor még hívei és értői is hiszik? Ellenkezőleg, cseppentett realizmus ez, s inkább a „realisták” álláspontja nevezhető valamiféle demográfiai idealizmusnak. Fülep különben pontokban is felsorolta az egyke elleni teendőket, s ezek közt nagyon fontos szerepet juttatott hatásos gazdasági és politikai intézkedéseknek. Szükségesnek, de nem elegendőnek tartotta ezeket. Figyelmeztetett, hogy ezek az intézkedések önmagukban, még ha oly tökéletesek és hatásosak lennének is, amilyenek a dolgok természete miatt soha nem lehetnek, nem fognak segíteni. Ezért nem szabad megelégedezni arról a többletről, ami az ilyen intézkedéseket igazán aktiválhatja, ami óhatatlan gyenge-

ségeiket kompenzálhatja. A telepítéseket, a nagybirtokok radikális felosztását, a sokgyermekeseknek juttatott kedvezményeket Fülep is elengedhetetlenül szükségesnek látta, s valósággal gyakorlati közgazdásszá képezte magát, hogy a mindennapi élet szintjéig megkereshesse a javítási lehetőségeket. De látta azt is, hogy mindez önmagában nem elég. Az is szükséges, hogy háborítatlanul és fenyegetéstől mentesen otthon érezhesse magát apái földjén ez a nép, hogy maga intézhesse dolgai, hogy munkája nyomán a jobbuló élet táguló köreit lássa megnyílni maga előtt, hogy akadálytalanul művelődhessen, hogy kellően megbecsültesse. Fülep valódi új honfoglalást követelt, anyagi és szellemi téren egyaránt. „Nincs az a revízió — írta a legnagyobb irreudenta idején — mely fönmaradásunkat, nemzeti önállóságunkat biztosítani tudná gyökeres belső megújulás, ennek az országnak új alapokon való fölépítése nélkül. Vagy így marad itt minden, ahogy van, s akkor majd végeznek idegen erők rólunk, nélkülünk. Vagy — s nem fogják itt az életet csírájában megfojtani, nem kell dolgozni akaróknak idegenbe vándorolni, alföldi földmunkásoknak a Teleki tér kövén alamizsnát lesni — megváltozik minden, nem ez vagy amaz a dolog, nem ez vagy az a részlet, hanem a szó teljes értelmében: minden. A részleteket csak az egészben lehet dűlőre vinni, enélkül a velük való vívódás — amelyet ma is látunk — csak halálos idővesztetetés, megoldásuk az egész nélkül céltalan, jövőtlen.”

Azóta minden megváltozott, ám a demográfiai fenyegetettség, ha ma formában is, megmaradt. Fekete Gyula és Varga Domokos kellőképpen föltárták hogyan, s miért; lassan és tétován intézkedések is születtek a korrigálás szándékával; a *gyes* például a maga idejében határozottan segített. De a születésszám akkori kicsi emelkedése — amit a közelmúltban a sajtó és az egész tömegkommunikációs hálózat nem röstellt demográfiai „hullám”-ként emlegetni, sőt hibáztatni — csepp volt a tengerbe: Magyarország népessége lassan fogyni kezd, s ez a fogyás az ezredfordulóig immár elkerülhetetlenül és gyorsuló ütemben fog folytatódni. Az ezredfordulóra a derűlátóbb becslések szerint is úgy 20—30 ezerrel, valószínűbb azonban, hogy néhány száz-ezerrel kevesebben fognak itt élni, mint ma. S ami még sokkal nagyobb baj: a népesség el fog öregedni: a 0—14 éves gyermekek korcsoportja még a legoptimistább becslések szerint is több száz ezerrel csökkenni fog. S ha addig nem történik valami, ha nem áll meg a fogyás, a folyamat katasztrofális következményekkel járhat, Fekete Gyula számtalanszor és Fülephez méltó szenvedéllyel figyelmeztetett rá. A német hübrisz rémét ugyan elárította fejünk felől a történelem, de növekvő népsűrűségű területek közé ékelődve egy folyamatosan csökkenő népsűrűségű kis ország — figyelmeztet rá Fekete Gyula — robbanékony feszültségeket gerjeszthet. „Korlátoltság volna azt remélni, hogy ez a vákuum nagyobb távlatban nem rejt olyan veszedelmeket, amelyek egy végképp elöregedett, évtizedről évtizedre fogyatkozó nép létél, fennmaradását is kérdésessé teszik.”

Ma úgy lehet hasonlíthatatlanul kedvezőbbek a társadalmi lehetőségek a folyamat megállítására és megfordítására, mint Fülep és Illyés idejében, de a kollektív nemtörődomség, a furcsa társadalmi tájékozatlanság ugyanakkora. A nagy nyugtalanító is leginkább e miatt háborgott a maga korában: „Csodálatos, de úgy van, ebben az országban tömérdeken nem tudják, mi történik — mi történik az orruk előtt, néző, de nem látó szemüktől arasznyira...” S amikor aztán őt s a *Nyugatban* megjelent *Pusztulás* után Illyést is „sötétenlátással” és „nacionalista izgatás”-sal vádolták a látni nem akarók, haragos méltósággal válaszolta nekik, „hogy maga a nép mondta ki és mondja ki

a szentenciát, maga a nép tudja, vallja, *belenyugodva* vallja a maga pusztulását. (Tudják ezt, akik vitázni akarnak?) ... Nyíltan mondja, hogy elpusztul, s nem bánja. Ami paradoxon az egyénről, hogy akkor hal meg, mikor belenyugszik, igazság a népről. Külső erőszak az ókorban elpusztíthatott népet, ma már (vagy ma még) nem; a halálba beletörődés: igen."

Lent magát megadó pusztulás, fent önelégült közöny, s az ország hangos nemzeti jelszók és magyarkodás közepette halad a demográfiai katasztrófa felé. Így látta Fülep. S a harmincas évek közepén, az induló *Válaszban* cáfolhatatlan logikájú cikkben szigorú szavakkal összegezte ezt a látását.

Csűrös Miklós figyelt fel a *Nemzeti öncélúság* című nagy tanulmány jelentőségére, s elemezte közvetlen összefüggését az egykeírásokkal a távolabbi kapcsolatát a *Magyar Művészet* alapkategóriáival. „Mi a magyar, Nyugathoz vagy Kelethez tartozik, netán közvetítő a kettő között, keresztény-e vagy pogány, mennyi és milyen hatást »egészséges« átvennie Nyugatról: a harmincas évek divatos kérdéseit veszi sorra és divatos válaszait zúzza szét Fülep, leleplezve az egész problémafölvetés ingatagságát.” Kikezddhetetlen érveléssel bírálja azt a kritikátlanságot, „amely »kivonja magát az értékek fóruma alól«, s a dolgokat tudománytalanul, szubjektívisztikusan »eleve megkonstruált nemzeti jelleghez való viszonyuk« alapján ítéli meg. A fajelmélet, fajvédelem, nemzeti öncélúság jelszavairól nemcsak azt közli, hogy német importcikk, hanem önmagukban vett gyöngeségüket és az általuk okozott zűrzavart is megmutatja; »a nemzetinek kiélezését, mindenek fölé helyezését célzó elméletek éppen a nemzetet homályosítják el.«” Látja Csűrös jól azt a páratlan mentalitástörténeti megalapozást is, ahogyan Fülep a korabeli Magyarország nyavalyáit a kiegyezéssel szellemiségéből eredezteti; látja jól, s méltán csodálkozik, hogy ez a Széchenyi Nagy Szatirájához fogható tanulmány milyen kevéssé visszhangzott. De talán mégis inkább, mint Csűrös gondolja, hiszen Bibó *Zsákutcás magyar történelme* sok tekintetben a *Nemzeti öncélúság* nagy gondolatömbjeit bontja ki és folytatja, Németh László Széchenyi-könyvében s aztán egész vásárhelyi tanárkodása idején ugyanazzal a szenvedéllyel és a Fülep-meghatározta értelemben keresi s találja meg az értékek mindennapokat szabályozó követelményeit, s évekkel később, Fülepre emlékezve Illyés tán épp ezért a cikkéért nevezhette Fülepet szokott szó-találó génuszával „Az Eligazító”-nak. A *Nemzeti öncélúság* súlyos gondolatokat görgető hosszú mondatai megkerülhetetlenek és idézés nélkül is hatottak, mert létünk-nemlétünk értelmét és kritériumait fogalmazzák meg. Példátlan erővel mutatja meg benne Fülep az eszmék — minden eszme — szükségképpen elfajulását, ha nem hat rájuk az értelem permanens kritikája, ha nem konfrontáltatnak állandóan az értékelő szellem *permanens* kontrolljával. Mert minden dolgot csak önmagában, a saját mértéke szerint lehet megmérni, az eszme sohasem szentesítheti az eszközt. Aki lemond a kritikáról, aki lemond róla, hogy autochton erkölcsi és szellemi értékek szerint mérjen, az elveszti a tájékozódás lehetőségét, s óhatatlanul eltéved. „Az érték-elvről való lemondással logikailag együtt jár a megismerésről való lemondás, a szellemi-erkölcsi szférában, tettek és művek között értékelés nélkül nincs megismerés, s amint a nemzetinek nevezett kritérium az értékelés helyére lép, minden megismerés — így magának a nemzetinek megismerése is, megsemmisül; nincs, ami a tapasztalatot ismeretté, megértéssé feldolgozza, szellemi-erkölcsi hierarchiába rendszerezze, nincs, ami világítson és mérjen; helyén ösztön, érzés, indulat csapkod vaktában, vagy nyugszik magában, s

mert vak, azért közömbös is, és viszont; érzés értékelv nélkül nem is lehet más.”

Az értékelvtől elrugaszkodott vak eszme persze — ez a legveszélyesebb — nem ismeri fel és nem ismeri el eltévelyedését. „A nemzet mindenek felett” hangos hirdetői Adyban s Bartókban nem vették észre a magyart, Szi-nyei Merse kezéből kiűtötték az ecsetet, a magyar nemzeti formanyelvet kereső Lechnerrel kávéházi asztalra rajzoltatták terveit, Izsó tehetségét felhasználatlanul hagyták, miközben teletűzdelték a fővárost a világon mindenütt egyforma historizáló épületekkel és szobrokkal, a képtárakat s a középületek szabad falait az akadémiizmus nemzetközi sablonaival. „A nemzeti jellegnek a kárhozatos nyugati mētelytől való megvédése azt jelentette, hogy például Pilotyt vagy Bouguereau-t utánózni szabad, sőt kell, de az élő európai művészet módján a kor lelkét magyar és európai formanyelven kifejezni tilos. Az irány szerint a »nemzeti« egy szóval azt jelentette: giccs; ami nem giccs, az nemzetietlen; s akinek a giccs nem kell, az nemzetellenes, hazááruló.” Maró gúnnyal vázolja Fülep ezt a világon mindenütt egyforma álnemzeti „stilust”, amiben legfeljebb annyi a nemzeti, *ahogyan* nemzetietlen. Hiszen „a nemzeti: művé átlényegült jellegzetesség; ahol hiányoznak a mű megértésének, önmagában értékelésének föltételei, ahol lemondanak a mű autonóm értékeléséről, ott hiányzanak nemzeti jellegzetessége megértésének és értékelésének föltételei is.” Egy egész konszenzusvilág alakul ki aztán ebből a meg nem értésből, az epigon elzárkózás mindenütt egyformán „nemzeti” normákat előíró közössége, melynek „minden tagja egy-egy határőr, aki éberren vigyáz, hogy a dekadens idegen szellem meg ne mētelyezze az egészséges magyar lelkületet, s a miniszter ugyanazzal a nemzeti tudattal, a nemzeti aktus és önvédelem, a nemzeti hagyományok őrzésével parancsolja a cigánynak a sírva-vigadás álmagyar, szentimentális, limonádés nótáit, mint az ellenzéki lapszerkesztő a járási székhelyen.” Az értékek alól kivont s ezzel merőben külsőségessé tett „nemzeti” kritérium nem tudja megkülönböztetni az igazán nemzetit és az álnemzetit, és a „nemzeti érzés” a maga csálhatatlanságában jelszavakkal pótolja a megértést. „A jelszó, az eszme majma, szakasztott úgy viselkedik, mint az eszme, vallásos, erkölcsi tudományos szint ölt, logikával dolgozik, fejlődik is, s a fejlődést felhasználja, előre lát, ösztönyszerű tervszerűséggel készíti rendszerét, s megformál egy egész világot, minden részében; igazában csak utólag derül ki róla, mily kitűnően operált, hogy becsapta híveit, milyen pusztaság marad utána, mennyi mulasztás, mennyi elvégzetlen, közben egymásra tornyosuló s már elvégezhetetlen feladat, milyen szellemi és erkölcsi hullamező, mekkora pusztulás...”

*

Akkor még — Fülep cikke 1935-ben jelent meg — sejteni sem lehetett, micsoda méretű lesz majd a nemzeti jelszavakkal fölidézett pusztítás, pusztulás. Sötétenlátással vádolták még hívei is. Szigorú szellemi-erkölcsi kritériumaival a nagy nyugtalanító szükségképpen magára maradt. Még ma is, száz évvel a születése és fél évszázaddal a *Nemzeti öncélúság* megjelenése után, szétnézve a világban, hányszor s hány helyütt kell látnunk, hogy a jelszó, az eszme majma az értékek felrúgására vagy legalábbis csendes megkerülésére csábít. Nap mint nap azt kell tapasztalnunk, hogy nem önértékűk, hanem jelszavak szerint ítéltetnek meg gondolatok, alkotások, tettek, emberek. S még nyugtalankodni is inkább csak jelszók érdekében — és védelmében — nyugtalankodunk miatta. Fülep ellenben meg nem szűnt figyel-

meztetni rá, nem szűnt meg lázadni ellene soha. Gondolatrendszere, mint minden nagy gondolkozóé, nehezen áttekinthető és sok helyütt homályos; azonban itt, az értékek kérdésében kristálytiszta és elemien egyszerű az állásfoglalása. Az értékek egyszerű evidenciák; olyanok mint „ne ölj”, „ne lopj”, „ne tedd mással azt, amit nem kívánsz magadnak”. Egyszerűségükben megmásíthatatlanok és lehetőségeikben végtelenül gazdagok, akár az általa anynyira szeretett és csodált, a tökéletesség legfőbb példajaként emlegetett népdalok. Ha egy tett, gondolat vagy alkotás nem tudja magát San Francesco és a népdalok mércéjén megmérni, lehet amúgy bármilyen látványos, fikarcnyit sem ér. Így tanította, növekvő szenvedéllyel, Fülep. Élete vége felé, a szocializmus milyenségén töprengve, egyetlen egyszerű mondatba foglalta össze értékelméletét: „Semmi se pótolhatja az emberek egymáshoz való viszonyának emberségességét. Ez a cél, hozzá képest minden más csak eszköz, ha akár-milyen fontos is.”

CSÚRÖS MIKLÓS

Fülep Lajos — Baksay Sándorról

A Kisfaludy Társaság 1917-ben három kötetben kiadta Baksay Sándor (1832—1915) *Összegyűjtött irodalmi dolgozatait*. Fülep Lajos az Ébresztő című református felekezeti lapban elismerő cikket írt a szerzőről és életművéről, s a harmincas években, az egykekérdésről szóló polémiák idején is emlékeztetett Baksay népszemléletére. Fodor András följegyzései szerint személyes beszélgetésekben sok évtizeddel később is gyakran emlegette, idézte, magyarázta, dicsérte. Az akkor kiadói lektor Kormos István előtt újrakiadását szorgalmazta. Az európai horizontú gondolkozó és művészettörténész eszerint egész életén végighúzódo szellemi vonzalmat táplált egy olyan 19. századi íróegyénség iránt, akit ma ritkán emlegetünk, de ha mégis, többnyire a konzervatív és másodlagos irodalom képviselőjeként (az irodalomtörténeti kézikönyvben például ilyen főcím alatt: A „népnemzeti” iskola elhalása a prózában). Utóéletének nem jelentéktelen eseménye ugyan a *Szederindák* címen 1982-ben, a Református Zsinati Iroda kiadásában megjelent jubileumi kötet, de sajnos a kelleténél ez is szűkebb körben terjedt.

Már Mikszáthot érdekelte az író és a lelkész viszonya, „aránya” az életműben: „az íróba belevegyül valamennyi a papból, a papba valamennyi az íróból. (...) az olvasók dicsőítik az írókat azokért, amiket írt, de neheztelnek a püspökre, hogy nem engedi többet írni.” A lelkészi hivatásra több százados családi hagyomány és nem utolsósorban apai szigorral érvényesített várakozás predesztinálta. A szabadságharc idején nemzetőrnek akart állni, de fiatal korán kívül, mint önéletrajzában írja, apja legfőként azzal érvelt: „Biz’ az ő fiának ne löjjék el a lábát, mert hogyan fog feljárni a katedrába?” Amikor elfogadta a szülői akaratot, a belénevelt engedelmességen kívül a kálvinista végzetthit is irányíthatta („a bölcs gondviselés a katedrát jelölte ki nekem végcélul” stb.). Pályája, amelyet Kéky Lajos monográfiája követ végig legalaposabban, a dunántúli, majd alföldi tanítóskodás és tanárkodás után Kunszentmiklóson folytatódik; lelkipásztor lesz, később kinevezik

püspöknek, az Akadémia is tagjává választja. Fülepet persze nem az akadémiai vagy egyházi rendfokozatok, a külső sikerek érdekelték, valami mást: lényegesebbet, gyökeresebbet méltányolt a magyaros, bajszos arcú Baksayban — ennek a valaminek szeretnénk a következő jegyzetekben utána nyomozni.

A szellemi kapcsolat gyökerei többfelé ágaznak. Joggal társítja az irodalomtörténetírás Baksay nevéhez a *kálvinista magyarság* fogalmát. Tudvalevő, hogy tanítványai kevésbé kedvelték fenyítő eszközökben nem válogató szigor miatt, hívei viszont „igen megszerették s büszkéek voltak országos hírű pásztorukra” (Kéky). Kunszentmiklósi évtizedei Fülep zengővárkonyi korszakával párhuzamosíthatók, mind a lelkiismeretesen gyakorolt hivatás, mind a közvetlen népközeliség, a magyar fajtában való gyönyörködés dolgában. Mindketten nagy zsoltározók voltak. Közös vonásokat mutat a táj és az etnikum iránti érdeklődésük: magas műveltséget egyesítettek keresetlen kerességgel és természetszeretettel, Baksay dolgozószobájának ablakai gondozott parkra néztek; érdeklődésük a mindennapi életre, a szellemi és a tárgyi néprajz megannyi területére kiterjedt. Nem voltak, Fülep kifejezésével élve, absztrakt emberek, benne éltek környezetük kisvilágában. Egy-egy megfigyelésük tárgyilag is találkozik: a *Patak banya* bevezetésében Baksay érzékletesen elmagyarázza a *szüle* és a *banya* különbségét, Fülep újra meg újra visszatér Tatár *szüle* alakjához, akiben a viselkedés tökélyének s valamely boszorkányos tudásnak elegyét csodálja. Ezek az adalékok mindenesetre rokon életeszményre vallanak. Regionális kötődésük is hasonló, Dél-Dunántúlhoz és a Jászsághoz volt bensőséges közüik, Baranya és az Ormánság különösen sokat jelentett számukra. „Szép ligetes Ormánság, patakos mezők, bársonyos hegyek, sugárzó ormok ott a Dráva mentén!” — hosszan idézhetnénk Baksay önéletrajzának lírai (s Fülep későbbi publicisztikájának feltételeztető) mondatait erről a tájegységről. Műveltségük alaprétege a Biblia és az antikvitás volt, de — bár nem közelítette meg Fülep legendás nyelvtudását —, Baksay is olvasott egy-két modern idegen nyelven. Találkozik ízlésük Arany megítélésében; nem a rajongó elismerés itt a lényeg, hanem az indoka: a népelet megfigyelőjét, a fajta szépségének, nemességének, a nemzetivé vált klasszikus embereszménynek (akár a testi szépségeszménynek) érzékeltetőjét méltatják benne. Fülep kedvenc idézete, az *Öldöklő angyal* magyartánc-leírása például már Baksaynál előkerül. Arany hatását, ki különben állítólag maga is fölfigyelt Baksay egyik korai elbeszélésére, természetesen epikus műveiben s kivált műfordításaiban is kimutatták.

Említett cikkében Fülep mindenekelőtt a népelet ihletett leíróját dicséri Baksayban. Összegyűjtött művei közül a harmadik kötetet tartja a legtöbbre, azt, amely „jórészt a magyar nép viseletéről, szokásairól vagy tősgyökeres magyar vidékekről és lakóikról szól”, legfontosabb műfajaként az etnográfiai leírást jelöli meg. (Annál föltűnőbb, hogy a különben kiváló új Magyar Néprajzi Lexikonban nem találunk Baksayról szóló cikket.) Ezeknek a táj- és népismereti tanulmányoknak tudománytörténeti helyét és jelentőségét Tálasi István foglalta össze legutóbb. Az 1880-as évek vége előtt keletkezhettek, amikor mint Tálasi mondja, „hivatásos néprajzi kutatók még alig vannak hazánkban”; tárgyi hitelesség dolgában szerinte Baksay „a legkiválóbbak közé tartozik, író létere tanulmányai aggálytalanul valóságúnak fogadhatók el, közvetlen közlésmódja, szerkesztése, olykor lírai hangvétele az átéltséget igazolja”. Három legjelentősebb műve e nemben a *Magyar népszokások*, a *Jász-Kunság* és a *Három megye háromszöge — A Mecsek környéke*. Ezekben és a hasonló írásokban Fülep tragikus anakronizmust konstatál, helye-

sebben: annak a világnak az eltűnését, múltba fordulását, amelyet Baksay földéz. Nem poétikai kifogásokkal él az idill ellen, sőt, amikor a magyarság legderűsebb írójának nevezi a szerzőt, tőle (különösen e korai korszakában) szokatlan, szinte fenntartás nélküli dicsérő jelzőket sorol: „talán az egész század sem szült az egész föld kerekén íróit sehol, aki ennyire zavartalanul verőfényes, mindennek csak a jó oldalát látó, mindent egyöntetű ragyogással besugárzó volna, mint ő”. Találóa jellemzi humorát („könnyed megbizsergetése az észnek és a szívnek”), az etnográfia derűs Homéroszának nevezi.

Ha irodalmi-esztétikai és poétikai nézeteire vonatkozó következményeket akarunk levonni az idézetekből és az írás egészéből, akkor a széppróza, a szépirodalom fogalmának tágas értelmezése tűnik szembe. Az etnográfiai leírásról végig félreérthetetlenül mint művészetről van itt szó („gyönyörködött”, „mesél”, „Nagy művész” stb.); nem cáfolja ezt az Arannyal, Jókaiával való szembesítés sem, akiknél Fülep a fikció értelmében használt „költészet”, „fantázia” szavakat alkalmazza s e vonásaikat állítja szembe a Baksay-féle „pontos leírással”. Ez műfaji különböztetés, nem pedig művészet és nem művészet közötti: „Mert művészetnek nagy művészet ez, de nem költészet” — írja. A gondot tehát nem e próza művésziségének eldöntése jelenti számára, hanem az ábrázolt és a valóságos világ közötti összehasonlítás leverő eredménye.

A hagyományos magyar paraszti kultúra pusztulását Fülep szinte költői vízióban fogalmazza meg: „A magyar nép és a paraszt, mely minden fajtánál többet szenvedett a világon, mégis *így* tudott úrrá lenni a szenvedésen, az életen, így tudott vigadni, gondtalanul, szívvel-lélekkel — s ez múlt el most, vagy múlik el, s csak a küzdelem marad meg már ezután, a szenvedés, a modern élet lüktetése, újsága, anyagi robotja, mely a falut is sodrába ragadta, és kiforgatta ősi valójából.” Ez a gondolat legalább tíz évvel korábban is győtri már Fülepet, ismeretes korai érdeklődése Kodály és Bartók népdalgyűjtő tevékenysége iránt, s Malonyay Dezső kalotaszegi népművészetet bemutató kötetéről írott 1907-es cikkében világosan fölismerhetők a Baksay-kritikát előlegező gondolatok. Akkor, centrális eszméjéhez képest, a népművészetben „a gyönyörű, szép, gazdag, egzotikus (...) és *befejezett* stílus” példáját mutatta föl, 1917-ben már nem annyira a stílus, hanem egy életforma, egy nép, egy világ pusztulása miatt aggódik.

Baksay azért is jó ürügy ehhez, mert — a kiadások dátumától függetlenül — jóval régebbi állapotokat rögzít, éspedig a korát és emberi természetét jellemző, nem mindig illúziók nélküli derűlátással. Olykor szemére vetik, hogy például az ormánsági egykekérdést, a vele járó erkölcsi süllyedést, a szekták szaporodását stb. pap létére nem vette észre, pedig minderre már a múlt század közepén figyelmeztettek bizonyos jelek (ifj. Kodolányi János). Fülep, aki a húszas-harmincas években oly érzékeny volt „a magyarság pusztulása” tüneteire, ebben az esetben — talán a világháború szorongásában és az összeomlás előérzetében — inkább az értékek összegyűjtésének és átmentésének érdemét hangsúlyozza: „Hogy legalább a könyvtárakban megőrizhesd a szép életnek emlékét, mint nagyúri pincék ódon palackjai rég elmúlt szőlők hajdan napsütötte, élő venyigéinek nedűjét.”

Baksayt idézve Fülep, a kortársak és tanítványok emlékezete, följegyzései szerint, gyakran emlegette Homérosz-fordításait, kivált az *Odyszeiáét*. Cikkében is szól arról az erős kötelékről, „mely a magyar írók lelke mélyén hozzáfűzte a görög költészethez”. Fodor András naplójában több helyen idézi Fülep fordításrészletekhez fűzött magasztaló szavait; „a fölolvastott ré-

szek valóban Arany legszebb epizódjaira emlékeztetnek. Rendkívüli érzéketlenség, ép nyelv, költői tisztaság (...) ódon magyarság." Mint ismeretes, Baksay hangsúlyos tizenkettesekben fordította a homéroszi eposzokat, Mikszáth szerint: „az avult hexameter-köntösből kihámozva magyar százjéhez mért páros rimelésű népies versekben". Eljárását azóta dicsérték is (Mészöly Gedeon, Mészöly Dezső), de kritika is érte, s az újabb, szoros formai hűséget megkívánó műfordítói szemlélet általában az időmértékes megoldást tartja kívánatosnak. Így nyilatkozik Szabó Ede is a műfordításról szóló összefoglaló könyvében. Fülep ellenben Devecseri nagy vállalkozásánál többre tartotta Baksayét, mert a két nyelvezet közül szerint az utóbbi közelítette meg jobban az eredetét. „Idéz a görög szövegből" — írja Fodor András —, „mint a patakcsobogás, olyan lágy ez... a magyar szöveg (ti. a hexameteres) recseg, ropog a sok »k« miatt." Devecseri kivételes filológiai, stiláris, művészi teljesítményét, nyelvünket gazdagító leleményességét csodálva is figyelembe vehetjük ezt a másik koncepciót: a naiv, Arany szavával „tél mézzel folyó" költői epika időmértékes tolmácsolása olykor óhatatlanul emelkedettebbnek, esetleg „hidegebb"-nek bizonyul az eredetnél (az utóbbi jelző Szilágyi Istvántól származik, aki így nyilatkozott a kérdésről éppen Arany-nak írt levelében: „Olly köntöst kíván, mely *kötött legyen ugyan mint az eredeti gerince, de a schema a mi ízlésünkhöz járjon közelebb.*"). Úgyes érveléssel mutatja ki újabban Mészöly Dezső, hogy Baksay nem a szükséges formai készség hiányában, hanem elvből döntött a magyaros verzió mellett, hiszen Lucanus *Pharsaliájának* fordításával meggyőz arról, hogy „minden nehézség nélkül tolmácsolhatta volna az Iliászt s az Odyszeiát is eredeti versformában".

Fülep álláspontja mindenesetre az, hogy a műfordításban nem kívánatos a merev ragaszkodás az eredeti versmértékhez, ha azt a befogadó nyelv, kultúra nem honosította át egészen. Tudjuk, mennyire szerette a nagy európai stílusok bár vidékies, provinciális, de megmagyarosodott változatait, a regionális értékeket. Végső fokon bizonyára Baksay Homéroszában is ezt a magunkévá sajátító, az egyetemes értéket nemzetivé asszimiláló műveletet becsülhette.

Túlértékelte-e Fülep Baksayt? Valószínűleg igen; de az efféle kiemelések, elfogultságok gyakran tanulságosabbak a fontoskodó latolgatásnál. Esetünkben például nemcsak azért, mert e ragaszkodás indítékainak futó áttekintése is tanulságokat kínál egy nagy polihisztor irodalmi-műfaji vagy a műfordítással kapcsolatos — netán vitatható, de mindenkor figyelmet érdemlő — elveiről, meg a művészeti problémákat nemzeti sorskérdésekkel együtt látó szemléletéről; s nem is csak azért, mert fölhívja a figyelmet egy szerényebb képességű, mégis jellegzetes, vonzó íróegyéniség életművére (annak leginkább időtálló rétegére), figyelmeztetve mintegy az irodalomtörténetírás adósságára Baksayval szemben. Általános példa is ez a kötődés arra, hogyan és miért érdemes megközelíteni az úgynevezett kismesterek, kisebb írók, a poeta minor-típus problémáját, hogyan lehet és kell beilleszteni munkásságukat az egyetemes művelődéstörténeti folyamatba. „Meg kell változnia annak a szemléletnek" — tanítja másutt Fülep —, „amely csak a reprezentatív nagy műveket becsüli igazán, a kicsinyekkel csak mint dokumentumokkal, segéd-eszközökkel foglalkozik (...). A nagyok nagyszerűségét megmutatni nem nagy dolog — lássuk meg a nagyot a kicsikben, bennük van." A Baksay-téma azért is figyelemre méltó, mert az irodalomra vetíti át ezt az eredeti helyén a művészettörténetre és a művészettörténet-írásra vonatkozó gondolatot és föl-

adatot. Tömörkényről mondja egyik nagy író-esszéistánk, hogy Tolsztojjal szőtték egy bordában, nyilván nem nagyságuk vagy jelentőségük, hanem szellemiségük hasonlóságára gondolva. Ilyenformán fedezi föl Fülep mindazt Baksayban, amit tömören Arany János-inak nevezhetünk: a világtávlattal nem ellenkező magyarságot, a keresetlen népi-nemzeti jellegzetességet, a nyelv tisztaságát, a tapinthatóan érzékletes leírás képességét.*

Fülep Lajos és Dutka Ákos leveleiből

Fülep Lajos eddig ismert legkorábbi leveleit a fiatal nagyváradi költőnek, Dutka Ákosnak írta. Dutka Ákos hagyatékában 16 Fülep-levelet találunk, valamint egy Fülepnek szóló Dutka-levelet, amelyet írója úgy látszik elmulasztott postára adni. Igaz, Dutka levelezésük két esztendeje alatt — néhány Kolozsvárt töltött hónapot kivéve — Nagyváradon élt, míg Fülep ezalatt kétszer megjárta Párizst, s Pesten is lakást változtatott. Ez lehet az oka annak, hogy Fülep Lajos hagyatékában mindössze egyetlen Dutka-levél maradt fenn, a többi elkallódott. Jó ideig csak levélbeli ismeretségük első dokumentuma Fülep Dutkának írt 1904. május 21-i levele, amelyben arra kéri, küldje el neki „Vallomások könyve” című első kötetét. Következő, hét kutyanyelvoldalnyi levelében a 19 éves pesti újságíró szinte lapról-lapra végigelemzi, dicséri és bírálja a 23 éves költő műveit, további fejlődésre sarkallja, s szeretné előmozdítani érvényesülését is. Azt javasolja, hogy adjanak közre Dutka java verseiből újabb „formás kis kötetet, elegánsan kiállítva” valamelyik jobb pesti kiadónál. A „Vallomások könyvé”-ről pedig írni készül a debreceni Csokonai Lapokba. A recenzió hamarosan napvilágot lát 1904. május 25-én, igaz, nem a Csokonai Lapokban, hanem a Hazánk című napilapban, amelynél Fülep alkalmazva volt.

A következő két évben, 1904 tavaszától 1906 nyaráig sűrű levelezés alakul ki kettejük között, ezekből adjuk közre — a terjedelem adta lehetőségek közt — azt a néhány darabot, amelyben Fülep életét meghatározó nagy élményeiről és szándékairól írt első, 1904-es párizsi útjáról és itáliai utazása tervéről, amely 1905-ben még terv marad, 1907-ben valósul meg s hétesztendő s firenzei és római tartózkodás lesz belőle.

Közben 1905 nyarán feltehetően személyesen is megismerkedtek: szeptember utáni leveleikben már tegeznek egymást, az a bizalmas, meghitt barátság azonban, amelyet Fülep kezdetben remélt, nem jött létre közöttük később sem. Levelezésükben jórészt Dutka érvényesüléséről esik szó: Fülep nexusai révén a Magyar Szemle és A Hét hasábjain segíti Dutka verseinek megjele-

* E tanulmányvázlat főbb forrásai — Baksay Sándor és Fülep Lajos műderindák (1982) című életmű-válogatásban közölt bevezető esszé (Illyés Bálint vein kívül — Kéky Lajos Baksay Sándor című kismonográfiája (1917), a Sze—Varga Domokos, Tóth István és Mészöly Dezső írásai), valamint Fodor András Ezer este Fülep Lajossal című, kiadás előtt álló naplómemoárja, amelynek részleteit a szerző szíves engedélyével használtam föl.

nését, majd a Nagyváradról elkívánczó költő terveit igyekszik támogatni: beajánlja a debreceni Szabadsághoz, Gáspár Imre lapjához, majd pesti elhelyezkedésén munkálkodik: újságírói állást ugyan egyelőre nem talál számára, korrektornak azonban addig is feljöhetne az Alkotmányhoz, amíg valami jobb lehetősége adódik. A tervből nem lett semmi, Dutka csak 1918-ban hagyta ott Váradot.

A levelek nem szorulnak különösebb magyarázatra. Fülep először 1904. június közepétől szeptember végéig, másodszor pedig 1906. május végétől október végéig volt Párizsban. Itt súlyosan megbetegedett, kórházba került, s csak itthon, 1907 nyarán jött helyre; ezután utazott Itáliába. — 1905-ben levéllel fordul Ady Endréhez, akit ekkor még nem ismer: Dutka címét kéri tőle. Nem egészen egy év múlva, az Új versek megjelenését követően Fülep lelkes hangú ismertetést ad közre a kötetéről Az Ország 1906. március 7-i számában, ami Dutkában — levele tanúsága szerint — némi fájdalmas féltékenységet ébreszt. Az ugyanekkor említett második Dutka-kötet csak évekkel később, 1908 tavaszán jelent meg „A föld meg a város” címmel.

Fülep Lajos és Dutka Ákos kapcsolata 1906-ban megszakadt, van azonban egy Dutka Ákosnak szóló, több mint félszázaddal későbbi Fülep-levél 1959-ből, amely szorosan összefügg fiatalkoruk eseményeivel. A visszavonult, szinte elfeledve élő Dutka „A Holnap városa” című, a század eleji Nagyváradról szóló könyvének sikere után „A nagy kaland” címmel megírta 1905—1906-os amerikai útjának történetét is, s egy példányt elküldött a könyvből Fülepnek, aki mint a könyvben olvasható, „beopta, beoltotta szomjas váradi szívembe a világcsavargás rögeszméjét”. Dutka két barátjával elindul Itália felé, de Fiumében egy hajóstársaságnál alkalmazottként dolgozó váradi ismerősük újságírói szabadjegyet kínál nekik egy hajó első amerikai útjára, s így Olaszország helyett az Egyesült Államokba utaznak. E régi emlékeket tartalmazó kötet elküldését köszöni meg Fülep Dutka Ákosnak.

1

(Budapest, 1904. május 25 után.)

Kedves barátom uram,

Alighanem olvasta már azt a néhány sort, amit a Hazánknek pár nap előtti számában kötetéről megjelenítettem. Amint már tudja, nézetemnek csak egy csepp töredéke az, a többi — de szintén csak nagyon keveset, — megírtam már levélben.

Mindent azonban nem lehet leírni. Nem volna elég papírom meg tintám hozzá. Meg vannak aztán dolgok, amiket leírni nem is tud az ember, csak elmondani, s ilyenkor — ritkán fordul elő — én, a máskülönbén nagyon szótalan s tán sótalan úr, nekieresztem a nyelvemet s úgy pörgetem, mint a szegedi kofa, amikor a paprikáját kínálja.

S ha így is van, hogy nem tudunk mindent elmondani egymásnak, egyelőre, mégis csak kedves dolog ez a mi himnuszunk amor lesbicusunk. Az ember Pesten ül s eszébe jut a nagy idegenben, a sok ismeretlen ember közt: hiszen van nekem egy jó barátom Nagyváradon, nem tudom ugyan, hogy milyen a külseje, de derék fiú lehet. Azzal megnyugszik az ember s megiszik egy pohár bort az egészségére.

Hogy azonban ez így még sincsen egészen jól, az bizonyos. Mert hát távolság — az nem távolság. Fogalom, amelyen túl fogjuk magunkat tenni azzal, hogy találkozni fogunk. Mikor, nem tudom, de szeretném ha mielőbb, bár mostanság

nem igen kínálkozik rá remény. A jövő hónap elsején ugyanis hosszú útra készülök: föl akarom keresni a minden modern művészetek és forradalmak hatalmas fészket, Párist, az emberiségnek ezt az óriási tanítómesterét, minden szépek és rútaknak a szülőanyját. (Persze özvegyasszony, abból a fajtából, akinek ura sohase volt.) Néhány hónapot akarok ott tölteni, hogy fölrázzam magam átkozott fásultságomból, hogy új életet keressek, amelyiken magam is újra éledjek. Sok mindent fűzök ehhez a valószínűleg sok nyomorúsággal és nélkülözéssel fűszerezett kirándulásomhoz, de azt hiszem, hogy egészségesebben fogok hazatérni, mint elmentem. Még ingadozom az emberi problémákban, még hiszek az erkölcsben s néha eszembe jut az Isten neve is... felejteni megyek. Gyökeresen, tanulmányszerűen akarom megtanulni az emberi butaság által szankcionált erkölcs és erkölcstelenség fogalmának ürességét, az emberi élet szűzi megnyilatkozásának egyformaságát akarom megfigyelni a szép között a bűnnek ebben az óriási fészkeben. Hiszem, hogy megtalálom.

Ez akadály, annak, hogy hamarosan találkozunk, hacsak úgy föl nem pakol, mint én, s habozás nélkül szintén útnak nem indul. De félek, hogy kevesebb a vállalkozási szelleme, s látom, hogy a lelki egyensúlya is biztosabb, semmilyen kiruccanásba belemenne.

Mindez azonban nem akadály. Megismertethetjük egymást egymással, csak akarnunk kell. Ha ösmeri Dostojevskynek a Fehér éjszakáit (s ha nem ösmeri, haladéktalanul olvassa el), akkor tudja, hogy mire célzok. S az ötletnek meg lesz az az eredetisége, hogy nem fogunk hazudni. Megismertetjük majd egymással az egyéniségünket, a gondolkozásunkat, a fejlődésünket, s ami fő — az életünket, ha van kedve hozzá. Mégpedig oly őszintén, mintha gyermekkorunktól együtt nőttünk volna fel, s semmi bűnünk nem volna titok egymás előtt. Mivel pedig egyszuszra mindez sok lenne, folytatásokban, levélváltásokban írjuk meg egymásnak egész gyerekkorunktól fogva az életünket; úgy ahogy gondoljuk és érezzük, hogy volt. Ha van hozzá kedve, akkor önön a sor a kezdésre. Hogy mi lesz a haszna, arra majd a végén jövünk rá. Föl tehát, üzenjen hadat minden titkolózásnak és tárja föl előttem az életét, a lelkét. Jó tét helyébe jót várj!

Egyebekben még arról értesítem, hogy most egy kis kellemetlenségem is van, amennyiben a Hazánkban és a Magyarországon megjelent öt riportcikkem miatt sajtópört akasztottak a nyakamba. Az a szerencsém, hogy a tárgyalásra majd csak késő ősszel kerül sor.

Levelét várja jó barátja

Fülep Lajos

Csillaghegy.

Május, szombat.

(Párizs, 1904. aug. 15.)

Kedves barátom. Isten a tanúm, hogy ebben a pillanatban kaptam a levelét s még végig sem olvastam egészen, mikor már készítettem tollat s papirost, hogy válaszoljak. Éppen hurcolkodom, a holmimat most pakoltam be, de ez a körülmény nem zavar abban, hogy néhány — az én szótáram szerint néhány száz — sorral fel ne keressem abban a bűdös városban, amelyet olyan keservesen átkoz. Hát bizony nagyon elhiszem s talán jobban is átérzem a keserűségét, mint saját maga, amikor itt a holt, de örökre élő s az éledő művészetnek az erdőjében csatangolok. Hogy az ember az otthoni életnek a nyomorúságát igazán megértse, ide kell jönnie Párisba, az Isten és az ember közösségéből született eme csoda városba, amelyben pezseg az élet, az eredetiség s az a bizonyos valami, ami mindenben fordítottja a honi dolgoknak. Aki Magyarországról jön ide, azt okvetlenül elfogja az a különös érzés, hogy megkétszereződött: szeretkezik az ember ezzel a gyö-

nyörű asszonnyal, s világra szüli saját magát — egy második kiadásban. Valami ós mythologiai gyönyörűség ez, talán olyasvalami, amit a születő gyerek érezne a világrajövésénél, ha volna öntudata. A művészetnek oly óriási gazdagsága van itt fölhalmozva, hogy minden erejét össze kell szednie az embernek, hogy el ne kábuljon bele. S még az is, aki úgy él, mint jómagam, azt hiszi, hogy legalább is királyi fönségből néz le a világra. Pedig hát attól egyébként jól távol állok, már magát a vállalkozást illetőleg is, mert jó csomó könnyűvérűség kellett bizony ahhoz, hogy egyedül, minden ismerős nélkül nekivágjak ennek a hatalmas birodalomnak, nem félve semmiféle nehézségtől és nyomorúságtól. Különösen én, aki, ha sokat dolgozom is, nem rendelkezem a bohémságnak azzal a jótulajdonságával, hogy a bendőmet el tudjam hanyagolni. Nagyevő vagyok, aki egy jó ebédet épügy végig tudok élvezni, mint Rafaelnek legszebb képét. Ez pedig sokba kerül itt, mert itt minden ember vagyonos, s még a legutolsó munkás is jobb kosztot él, mint a kolozsvári főispán. Hogy mit jelent ez a vállalkozás, azonnal meg fogja érteni. 110 azaz száztiz franc — 50 forint havi jövedelemmel élek itt Párisban, ami még odahaza is kevés, itt pedig nem felel meg többnek 25—30 forintnál. És mégis nagyszerűen élek. Nincs senki ismerősöm, kivéve egy magyar piktor meg egy magyar jogtudóst, aki most körúton van, s e hó közepéig marad itt. De hál istennek, ezek is nagyon megfelelő emberek s nem sokkal több pénzük van, mint nekem. Ami azonban legjobban kiránt a sárból az, hogy itt kenyéren nagyszerűen meg lehet élni, mert a párizsi kenyérnél fényesebb, kitünőbb valamit nem lehet elképzelni. Olyan az, mint a legkitünőbb torta, s elég olcsó is. Ha már kifogyok a pénzből, veszek 3 sou-ért kenyeret, megiszom rá egy liter friss vizet s olyan jól érzem magam, mint egy vad gróf. Ellenben hónap elején végigélvezem a szakácsművészetnek minden remekét, s akkor csak úgy dusszállok a jó módban. Jó bort is lehet itt inni, ami szintén roppant olcsó. Napközben aztán csatangolok az utcákon meg a múzeumokban, s kitünően érzem magam, csak ne volna az a sok ennivalót áruló bolt mindenfelé, amely elcsábítja az embert. Valóságos Eldorádó, de minden vágyat csengő érczel kell megfizetni.

A szállodámból, ahol laktam, átköltöztem a másik negyedbe, a Quartier Latinbe. Ott a nagy boulevardok között laktam, azokat meglehetősen át is tanulmányoztam, most hát jó lesz ideát lakni, ahol megint egy új világ kínálkozik. Hiába szeretem a kényelmet, nem tudok, csak nagy változatosságok és hirtelen átmene-tek közt élni. S itt szükség volt erre a költözködéssre, mert másként ezt a részt meg nem ismerhettem volna, lévén itt oly óriásiak a távolságok. Különben gyönyörű szobában lakom, kertben, árnyékos helyen, vadszőlőlugas alatt, s akár egész nap kint az udvaron dolgozom. Mintha csak valami kedélyes vidéki városban volnék. S fizetek a szobáért, amely igazán főúri, 30 francot, ami igazán csekélység. Azt hiszem, most már végleg ittmaradok ebben a lakásban, bár nálam az ilyesmit sosem lehet előre tudni.

Egyébként mindennapos vendége vagyok a Louvre-nak, ahol végig lehet tanulni a világ egész művészetét, s akinek már megvan hozzá az alapja, az itt mindent megtanulhat már. Akár mindjárt hozzáláthatnék egy nagy művészethistóriai dologhoz. Nincs fogalma, hogy tanítanak a képek, szobrok, épületek. Ezer könyv a legjavából föl nem ér azzal, amit egy kép elmond. Egész korszakok, egyes korszakoknak az egész gondolkozása, szenvedélyei, filozófiája benne van a vászon színeiben, a szobor formáiban s az épületek köveiben. Ki kell hallgatni őket s Rafael és Lionardo da Vinci Madonnái profán hölgyekké vedlenek, akik úgy fecssegnek az embernek, mint egy jóvérű párizsi kokott. És a görög kor! Egy hatalmas világnak, az emberiség legnagyobb epochájának a históriája, kezdetétől a bukásáig áll itt kőbe faragva, a diadalmas, gyönyörű milói Venussal, melynek pogány szépsége oly szúró malíciával tud mosolyogni a mi keresztényi jámborságunkon. Csak legalább megölelhetném ezt az asszonyt, a meztelen, hatalmas testét, a kezem közé foghatnám gyönyörű arcát, melynek holt formáiban annyi az élet, a nyugodt gyönyör, a hatalom és a diadal. Oltár az a hely, amelyiken áll.

s pógányok vagyunk mind, akik eléje járunk. S érezzük, hogy ő az Isten, a szépségnek elpusztíthatatlan istennője, amelyet emberkéz teremtett, úgy, mint az indián a maga fétisét, s amely megmarad ezer éveken keresztül, hogy a világ minden esztendejében, hónapjában, és órájában változatlan fönséggel hallgassa végig a neki szóló imádságokat.

S az éjjeli Páris. Küldött verseiből látom, hogy épen olyan hőbortos csatangelője az éjszakának, mint én. De hogy mi más az itt, azt leírni nem lehet. A nagy boulevardok fénye, pompája, a gyönyör és elképzelhetetlen kék és gazdagság, s a kis utcáknak halott csöndje, nyomorúsága; a kertek holdvilágos fái, s a gyönyörű fasoros avenuek langyos nyári éjszakája leírhatatlan. Csak hazugság lehet, amit erről írnak. Érezni, érezni kell azt csak. Hej, ha itt lenne, csinálnánk olyan kóborlásokat, hogy olyat még Páris nem látott. Különbösen is néha nappal alszom s egész éjjel mászkálok az utcákon, igen sokszor olyan helyeken, hogy ha édesanyám látna, tudom, megijedne szegény. Sokszor egy paraszt hajszálon függ itt az embernek az élete. De ép ez, ami izgat, fölkeresni a veszedelmes helyeket a maguk valójában. Minél nagyobb az izgalom, annál nagyobb az élvezet s igazán élvezni csak dobogó szívvel, lüktető erekkel lehet.

Verse nagyon tetszett, sok közvetlen érzés és melegség van benne. A printje azonban sablonos, megint az utolsó strófa, mint a másikinál. Olyan, mint a piktor, aki nem tudja abbahagyni a képét, s mikor azon a fokon van, hogy mindent éreztet, sejtet, akkor, amit nekünk kell megéreznünk és sejtelnünk, megmagyarázza. Lehet, hogy nem vagyok elég igazságos ebben a pillanatban, de igazán annyit mindenféleképp tele van a fejem, oly óriási méretek hullámanak a szemem előtt, hogy egyszerre nem tudok igazságos lenni. Mikor majd nyugodtabb leszek, akkor újra el fogom olvasni. Most, amint az izgatott írásomon is láthatja, abban a kéjes, gyönyörű állapotban vagyok, amikor reszket az ember keze, lüktetnek a halántékai, s nem tud nyugodtan gondolkodni. Ez a párisi levegő, a párisi élet, amelyben semmi nyugalom, semmi petyhüdség, hanem csupa forrongás és evolúció van.

Levele végén felvetett tervére máskor akarok részletesebben felelni. Most csak annyit, hogy vágyakozását nagyon méltánylom, magam is keresztülmentem rajta. Az bizonyos, hogy Pestre kell jönnie, bár meg vagyok győződve, hogy ha Pesten élt két évig, mint én, vagy vissza fog menni, ahonnan jött, vagy pedig ki fog vándorolni Amerikába, mint ahogy én is akartam. A dolog azonban nagyon nehéz. Sok nyomorúsággal jár s undokabb valamit, mint a Pesten való újságíróskodás, nem tudok elképzelni. Kiöl az emberből minden tisztességes érzést, s egy hónap éppen elég rá, hogy többet verset ne írjon. Magam is, ha visszamegyek, nem leszek semmiféle lapnál, azt hiszem, csak úgy fogok dolgozni, kívülről, mint ahogy most küldök innen hetenkint cikkeket a Hazáknak. Minderről azonban legközelebb részletesen fogok írni, addig azonban írja meg, hogy nincs-e valami jó embere, aki valami hivatalba tegye Pesten addig is, amíg majd valami lapnál kap állást, ha már mindenáron laphoz akar menni. Csak így lehet csinálni a dolgot, mert esetleg eltart egy-két hónapig a facérság. Szívvel üdvözlő jó barátja

Fülep Lajos

Paris. 12, Rue de la Gande Chaumiére.

(Budapest, 1905. április-május)

Kedves Dutka barátom. Egyszóval hiába menekült és bújdosott tudja fene hol, mégis csak megkerült újra. Hogy levelére, melyben épen az inspekcioról panaszkodik; ily gyorsan válaszolok, annak igazán az az oka, hogy ma inspekciós vagyok magam is, tehát ráérek az írásra, különben nagyon el vagyok foglalva, mert

sok mindenfélét olvasok, tanulok mostanában, még jóformán többet, mint azelőtt, ha lehetséges.

Az Adynak írott levelem története az, hogy olvastam a Budapesti Naplóban egy Jehan Rictus fordítását, mely nekem meglehetősen tetszett, de amelletteszembe jutott — néha fene jó memóriám van —, hogy még mikor kint voltam Párisban, ön kérdezte tőlem, vajjon nem találkoztam-e Adyval. Én nem ismerem őt, azt se tudom, hogy néz ki, de gondoltam természetesen, hogy önt jól ismeri s mivel önnek nem írhattam, nem tudván a címét, kénytelen voltam hozzáfordulni. O ugyan még nem válaszolt nekem s most már talán fölösleges is volna, ha írna, amit akartam, azt elértem, nekem az elég. Megjegyzem ugyan, hogy már rég le tettem arról, hogy önről valaha még tudjak valamit, annyira megfélekedeztem rólam. Hogy oly hosszú ideig miért nem írt nekem, igazán nem értem. Hisz akárhol járt, csak van talán mindenütt posta, amely elhozza a levelet a Hazánk szerkesztőségéhez s ön tudhatta, hogy én még itt vagyok. Viszont én egyáltalán nem sejthettem, hogy ön merre járhat az Isten csudájában. Na de ez nem olyan nagy eset, megtörtént már önnel máskor is s talán meg is fog még történni. Én legalább bízva bízom most is, hogy míg azonnal való írásra kér engem, legalább is három hónappal fog majd várni a levelére. Az én szememben azonban még ezek után is sokkal fontosabb, hogy mi van önnel, hogy ön hogy él, érez és gondolkodik s hogyan fejlődik, mert ez a fő. Pedig őszintén megvallva, nem szenvedélyem a felebaráti szeretet, s derék embertársaimat legtöbb esetben inkább gyűlölöm, vagy esetleg médiumnak, studiumnak használok fel, semmint valami nagyon imádnám. Nem azért, mivel tudom, hogy egyelőre senkinek sincs köze hozzám sem, hanem csak azért, mivel ez természetem. De emellet művészember vagyok elsősorban és semmi más, s az maradok akkor is, ha egyedül maradok nemcsak a földtekén, hanem a nagy mindenségben, az egész bolygó és naprendszerben is. Ez az oka, hogy ön iránt, nem atyai jóindulattal, hiszen magam is fiatal vagyok, hanem egy művészember rokonérzésével viseltettem állandóan, annál is inkább, mivel az ön lelkéből már több olyan hang jutott el a nagy messzeségből is, amelyek részben megfelelték az én előbbi életem lelkiállapotainak, részben pedig értéküknél fogva szeretettel teljes visszhangot keltettek bennem. Láttam különben azt is, hogy ön sokat kinlódik, vergődik, nem bír önmagával és még kevésbé az élettel, s ez a keserű vajúdas volt az különösen, amely megteremtette bennem az ön iránt való meleg szeretetet. (Természetes, hogy ezt csak írni tudom ezzel a banális szóval, egyébként egész más az, amit érzek, de az ilyesmit csak akkor mondja el az ember, ha találkozik, akkor pedig — fölösleges minden ilyesfajta beszéd.)

Az ön vajúdása és életrevalótlanlansága azonban már kezd egy kicsit soká húzódni. Nem tudom, mi lehet az oka, de meg vagyok győződve, hogy az én közlemben — nem dicsekvéskép mondom, de úgy van — úgy helyrejönne, mint a pinty. Először is tudnék az ön lelkének való s egész lelkét betöltő táplálékot nyújtani, más részről pedig meg tudnám tanítani önmagának a becsülésére, és még valamire, ami a legveszedelmesebb dolog a világon, de amelyen ha megáll az ember, akkor erős és túl van minden veszélyen — valami filozófiai tartalmú nagy nihilizmusra, egy körülöttünk való nagy Nihilnek a megteremtésére, amely nem ismer szentimentalizmust, melancholiát, nem ismeri az élet akadályait, sem a nyomorúságokat, nem ismer semmi szentet, csak olyat, amiben gyönyörűsége telik az ember lelkének, művészetet stb. a többi meg egyáltalán nem létezik. Ahol vagyok, ott vagyok, a környezet egyáltalán nem számít, lehet mellettem akárki és akármi, az rajtam nem változtat, történjék bármi, én megmaradok önmagamnak, s belém senki nem nyújthatja a karját. Ami nekem nem kell, arról nem veszek tudomást, megsemmisítem és megteremttem magamnak azt, ami nekem kell, mert én vagyok az Isten, a világ és én ráülhetek arra a bolygóra, amely éppen nekem tetszik. És érzem mindezt, nem ismerem el nálam senki erősebbet, ki tudna hát engem befolyásolni, akadályozni? Olyanra teszem az éle-

tem, amilyennek én akarom. Nyomorúság nincs, csak én lehetek nyomorult. Ön fél a holnaptól, az ebédhiánytól, a cigarettahiánytól — hát kicsoda ön? Hát van-e szüksége menderre? Hát állat ön, akinek mindent készen a helyébe vigyenek? Hát nyomorúság az, ha nem élek szakasztott úgy, mint egy prokurista, vagy egy bankhivatalnok? Hát nem vagyok én a nagy megtörhetlen egység akkor is, ha nincs mit ennem, ha nincs hol aludnom? Ha kint vagyok az utcán, ha bent a szerkesztőségben vagy a kávéházban, mindenütt csak én lehetek egyedül, mert rajtam kívül semmimem létezik. A cigaretta, az ebéd, a lakás mind csak ugyanazon atomoknak más-más alakulása, amelyeknek letekintek a Ding an sichjére s eldobom őket. Minek az nekem? A holnap? — hát nem elég a perc? Aki a percet művészettel tudja betölteni, az az élet legnagyobb művésze. Aki már a holnaptól is félnek, azok az élet nyomorékjai! Hát vajjon holnap is nem én leszek-e én, nem fogok-e élni, nem teremthetem-e meg magam körül újra olyannak az életet, ahogy én akarom? Ha úgy akarom, egy évig bezárkózom a szobámba és ki sem mozdulok, hogy nem látok egyetlen embert se, de ha megint úgy akarom, soha haza nem megyek. Ott vagyok otthon, ahol állok, a föld mindenütt föld, az ég mindenütt ég, az ember mindenütt ember s a művész mindenütt csak művész. Nem energia kell ehhez, de gondolkodás, intelligencia és műveltség, tudás, sok tudás, s tudása főként annak, hogy a minden semmi s a semmi minden. Az élet szavakból áll, tradíciókból és konvenciókból — ha nekem nem kellene, egyszerűen felrúgom őket. És bizony föl is rúgom. Hallgasson csak ide:

Művészet nélkül, örökké új impressziók nélkül én nem tudok élni s a lelkem gyomortágulásban szenved, folyton éhes. Mindent látni és tudni akarok s megölöm azt, aki többet mer tudni, mint én. Utálom Budapestet, de meg érzem a táplálékhiányt, azért hát az idén lemegyek Itáliába, elmerülni a művészetbe. Nagyon téved azonban, ha azt hiszi, hogy a holnapi ebédek és cigaretták biztos tudatával fogok utazni. Hosszú időre, talán egy egész esztendőre megyek le, de mivel újságíró vagyok, ha itthagynom a lapomat, itthagynom a keresetemet is. Pénzem tehát nem lesz, legföljebb hatvan-hetven forint, amit az útrairándulás-kor a zsebembe teszek. Azután vége a pénznek. Hanem kifogok én a modern világon. Veszek egy jó erős, vízhatlan vászonruhát, egy vastagtalpú cipőt, zsebembe teszek egy revolvert, egy jó bicskát, egy vastag noteszt, egy Baedekert, amibe jó térképek vannak, egy inget, egy gatyát és egy harsnyát és — útnak indulok. Velencéig eljutok vonaton s ott töltök 1—1 1/2 hónapot. Hogy ott mi-ből élek, s hogy onnan hogy jutok tovább, még természetesen nem is sejtem. Pénzem nem lesz, megyek gyalog. Aki megtámad, azt agyonütöm, ha megéhezek, majd szerzek magamnak ennivalót, ahogy tudok. Engem magam, a látásom, a fejem, a lelkem és a tudatom el nem lophatja, tönkre nem teheti senki, az megmarad minden körülmény, minden nyomorúság között. Bejárom felső Olaszországot, lemegyek Firenzébe főként, mert oda leginkább vágyódom, onnan Rómába, Nápolyba, sőt, le Palermóba. Közbe persze érintek vagy száz várost. Számításom szerint június elsején indulok útnak s remélem nem fog semmi akadályozhatni. Miért teszem mindezt, miért állok ki minden nyomorúság elé? Mert ösztönszerű, ellenállhatatlan erővel érzem, hogy nekem az idén, jelenlegi fejlődésem és lelki állásom szerint Itáliára, Itália művészetére van szükségem, s ez fontosabb minden ebédnél. Én ezért megyek. Ha önnek volnék, véres verítékekkel is félretennék június elsejéig 50—60 forintot — mostani fizetése megengedhetné — s lejönne velem legalább egy hónapra Velencébe. Egészen más emberként jönne vissza.

Vagy legalább jöjjön föl Pestre, akárhogy is. Vesse le az előítéleteit, mozgasson meg minden követ. Én talán lemennék most önhöz, de Itáliával nagyon el vagyok foglaltva jelenleg, nincs egy szabad pillanatom. Olyan nagy studium az, hogy nincs több hozzá fogható, én pedig nem szeretek felületes, fél munkát végezni. Olyan helyeket, olyan mélységeket kutatok fel, ahol előttem nem járt még

senki, olyan dolgokat látok és érzek és mondok, amiket még más nem mondott. Pedig már eleget mondtak az emberek. Próbáljon meg egy ilyen nagyjobbyszerű tanulmányba, az egész lelkét betöltő vállalkozásba belemerülni, az ember meg-edzve, erősen kerülhet ki csak belőle.

No de vége az inspekciónak, most hozzák az utolsó kolumnát, mennem kell. Várom levelét, és szívből üdvözlöm önt, akit már látni is szeretnék,

régi jó barátja

Fülep Lajos

4

(Budapest, 1906. április vége—május)

Édes fiam. Azt ugyan még most se tudom, hogy mi a fészkes fenét kerestél Amerika országban, dehát azt már úgy látszik nem is fogom megtudni tőled. Mert legközelebb ugyanúgy meg fogsz feledkezni erről, mint most. Különbösen ez mellékes, az a fő, hogy tanultál-e valamit és tudsz-e? Mert csak diszharmonia-kért Amerikába menni nem érdemes. Én ugyan azt tartom, hogy számodra sokkal egészségesebb dolog lett volna Párizsba menni, megtanulni franciául és egyáltalán tanulni és a szemedet kinyitni. Mert hát ez nagyon szükséges, enélkül nem viszed semmire. Te, édes öregem, ott Nagyváradon nem tanultál meg tovább látni, mint a szőlők határa és az orfeum-lányok seggepartja. Az meg, hogy tengert láttál és beleszagoltál az angol smokkingba, hát elég kevés. Egy kis nagy művészetet, nagy poézist, nagy életet kell átsinálni. Páris. Gazdagodni. Az intellektus, meg a szociologia, meg a harmonia az a kultursmokkoknak való, nekünk más kell. Ezeket az ügyeket majd elintézik ők helyettiünk. Minekünk szabadság kell, művészet meg más ilyen ételek, amitől görcs száll az angol intellektusok pontos gyomrába.

En már megyek. Körülbelül 3—4 hét múlva indulok Páris felé, azzal a szilárdan feltett szándékkal, hogy csak a legkétségbeesettebb nyomorúság hozhat haza. Amíg lesz egy földél, ahol meghálhatok és egy darab kenyér, mellyel megtöltöm a bendőm, addig maradok. Erős a hitem, hogy többet nem látom meg szép hazám földét. Bár úgy lehetne. Ki, az Isten nyilába, már nem bírom a piszkot és a rothadást. Érzem, itt tönkremegyek, a legrövidebb idő alatt. Hát te nem jössz?

Megy Ady is. Hamarosan. Körülbelül akkor, amikor én. Vele különben már összeemelegedtem, nagyon szeretem. Mint poétát a legnagyobbnak tartom a magyarok közt. Írtam is róla egy himnuszt az Országba, nem tudom, olvastad-e. Csak ne züllene annyit az öreg, de ez már borzasztó. Egy pár éjszakát végigcsináltam vele, hanem ami sok, az sok.

Ami engem illet, hát tudod én most egy kicsit en vogue vagyok. Kezdek divatba jönni. Már ezért is muszáj elmenekülnöm. Fölfedeztek és én ezt nem bírom ki. Rémitő nagyra vannak velem sok helyen. Mindenki pályázik rám, azt akarják, írjak ide is, oda is — hát hagyjanak békén. Még a vén Kiss Józsefnek is szöveget ütöttem a fejébe, az is azt akarja, hogy írjak a Hétnek. Írjon a fene. Örülök, ha nem kell dolgoznom. Most már csak a napokat számlálgatom, hogy mennyi még az élet Magyarországon. De meg különben is nagyon ellustultam; az, hogy többet írok, mint azelőtt, nem jelent semmit, mert az ilyen vacakokat kirázom a kabátom ujjából. Az nem munka, csak unalom. Hanem nem akarom, hogy igénybe vegyenek mindenfelé; itt az ideje, hogy nekilássak a magam igazi ügyeinek megírásához, az pedig itt, ahol utálok mindent és ahol mindig háborgatnak, lehetetlen. Ki innen. Odakint nekifekszem a munkának és

az lesz a fő ambícióm, hogy megtanuljak írni franciául s ha csak lehet, hát át-
vedlem franciává.

Jössz-e Pestre? Mi lesz, csak nem akarsz ott ragadni az Isten háta mögött?

En, ha ráérek, talán a legközelebbi héten lerándulnék Nagyváradra egy-két
napra. Írt erről. Majd csinálunk egy kis görbe éjszakát.

Ha van valami jó, szép, erős versed, küldd el nekem, majd elhelyezem a
Szemlénél. Az a „mikor az én vérem fogamzott” — hol van? Talán azt, meg
másokat. Újakat.

Most lehet hangulatod elegendő. Vagy küldj a Hétnek. Ott figyelemmel kísé-
rik az ilyesmit, s ha megtetszik nekik, hát leközlik. Csak ne lustálkodj és ne
züllj. Tanulj, az Istenit és ha csak lehet, hát kifelé gravitálj. Vagy legalább föl
Pestre. Ami különben csöbörből vödörbe, de egyelőre neked mégis jó volna. Majd
szétnézek esetleg, hátha lehet csinálni valamit. Nem tudom, a B[udapesti] Nap-
lónál, ahonnan most elment Szini és el fog menni Ady, nem kaphatnál-e vala-
milyen helyet. Próbálkozz.

Hallom, Tihanyi körülbelül egy hét múlva jön fel Pestre. Nem jöhetnél-e
föl ugyanakkor te is?

Hanem most már ne tréfálkozz az írással fiú, és írd becsületesen és ne
várass; írd mindenről, mi lesz, mit akarsz, ragadsz-e a fenébe vagy jössz ki a
világba?

Ölel Fülep Lajos

5

(Nagyvárad, 1906. május 16.)

Édes jó Öregem,

Immár egy hónap óta — eleinte lázas kíváncsisággal, — most már szomorú
lemondással várom a leveled. Elgyötrődöm, sokszor órák hosszat, hogy mivel
adtam okot erre a kitagadásra, erre a fájdalmasan érintő kitessekelésre: a sze-
retetedből. Két év óta valahogyan a te színes meleg egyéniséged hozzám forrott.
Ereztem a lelked rokonságát és a rokon lelkek önzetlen szeretetét. Ha én vét-
keztem is hallgatagságommal ez ellen az összetartozandóság ellen, Te eddig
annyi jósággal, szeretettel gondoltál rám, hogy soha nem jutott eszembe, hogy
ily szigorú, — vagy amire még gondolni is alig merek — nemtörődő ridegséggel
ébresszél fel. Édes jó Öregem, bármint legyen is kérlek a Te lelkedhez illő
őszinteséggel írd meg kiméletlenül mindent, miért büntetsz. Ne hidd azonban,
hogy az én pszichológiám nyomára nem jutott már elhidegülésednek. A Te
szenzibilis lelked sóvárog az új, az eredeti művészi tökéletességek felé s ha va-
lahol új illatú virágok bomlását látod, szeretetteddel, megértő lelkeddel odasietsz:
ünnepeled, becézed, — de ha tökéletesebbet, kiforrottabb egyéniséget veszel
észre, az igaz szépségért rajongó lelkesedéssel odasietsz új bálványod elé, —
elfeledve, hogy az sem szemét, — amiben tegnap gyönyörűséget találtál.

Ma Te azzal a lelkesedéssel állasz Ady Endre ragyogó zsenije előtt, amely-
lyel ma egy éve én beszéltem neked róla, akkor Te engem kineveltél, — ma
meg elbűvölten tőle engem szavadra sem méltatsz. Nem a megbántott egyéni
hiúság iratja e sorokat velem. Nem, csak a közös ügyünk a poezis. Én bízom
még a két év előtt rólam táplált hitedben, hogy talán nekem is sikerül egy új
húrt kötni a magyar Lyrára, s ha nem sikerüne is, — volt hozzá valami hiva-
tottságom.

Ha talán érzékenyen írtam ide e szomorú vallomásomat, — tulajdonítsd
annak a fájdalomnak, amit e szeretetedből számkivető hallgatásoddal okoztál.

Úgy vártam, hogy leszidsz, hogy a küldött poémákról elmondod a vélemény-

nyed, hogy a Te esztétikád színes virágaival gyönyörködtetsz egy-két rám pazarolt gondolatodban.

Igaz, hogy azt mondhatod, aki gyönyörködni akar az írásaidban, az vegye meg a Magyar Szemlét és Az Országot s mit akar leveleket mindenki, aki a lelkeddel rokon, hiszen akkor nem maradna nyugodt órád sem talán. Oh hisz én nem fogok panaszkodni, ha csak nagy néha írsz is, — csak ne feledkezz meg arról a nagy szeretetről, amivel én hozzád tapadtam:

Gondold el egyedül, eldugottan, vívódó szomorú lelkemmel szitogatni a hitemet Ti bennetek, érvényesülő akarató erős rokonokban bízva, hogy Ti tudtok felőlünk s talán számontartjátok vergődésemet s íme Te is megtagadsz.

Egyébként hálásan köszönöm, hogy a Magyar Szemlében szóhoz juttattál. Most újra küldök két verset a szeretetedbe ajánlva. Kérlek írd meg Öregem ezeknek a megjelent verseknek a honoráriumát kitől kérjem, mert most nagy szükségem volna rá. Mostanában sokat dolgozom. Az ősszel szeretnék egy új kötettel kirohanni. Adj tanácsot, hol próbáljam kiadni. Mindenesetre a Te válogatásodra fogom bízni az anyagot, ha vissza nem utasítasz.

Úgy látom még Pesten vagy, ha Párisba még tudasz a te rajongó kisebbik poétáddal, aki hisz még jövőendő növekedésében.

Adyt szívből üdvözölve ölel szegény szomorú poétád:

Dutka Ákos

6

59, V. 12.

Kedves Ákos,

megkaptam a könyvet, nagyon köszönöm.

De hogy' „hitelesítem”, amiről csak belőle tudok?

Te jársz az én tájamon, a Zugligeti úton, én nem a Tieden — ha akkorra halasztd a jövetelt, mikor temetnek, figyelmeztellek, ilyen nem lesz, tudnod nélkül fognak elégetni.

Ölel Lajos

Közli: F. CSANAK DÓRA

TÜSKÉS TIBOR

„Kedves Tanító Úr”

FÜLEP LAJOS LEVELEI CSÁSZÁR JÁNOSNAK

Amikor Fülep Lajos a Tanácsköztársaság bukása után elveszti egyetemi tanári állását, előveszi a budapesti Református Teológiai Akadémián korábban megszerzett lelkési képesítését igazoló oklevelet, és fölhasználja. Előbb a Tolna megyei Medinán és Dombóváron segédlelkész, majd 1922 őszén lelkésznek választják Baján. Itt, a tanítóképzőben a református vallástanár állását is betölti. Növendékei között van a decsi származású, 1910-es születésű Császár János. Fülep 1927-ben cserél Sebestyén Sándor zengővárkonyi lelkésszel. Új állomáshelyének elfoglalása után csakhamar összeütközésbe kerül a várkonyi református felkezeti népiskola tanítójával (erről Gál István közölt

érdekes dokumentumokat a Jelenkor 1972. évi 7—8. számában), s amikor sikerül megszabadulnia tőle, meghívja Várkonyba kántortanítónak volt bajai tanítványát, a tanítóképzőt 1929-ben elvégző, tizenkilenc éves Császár Jánost. Zengővárkony népművészete — viseletben, dalban, táncban, szokásokban — sok rokon vonást mutat Sárköz népművészetével. Fülep úgy gondolta, hogy a sárközi származású tanítóember jó ismerője lévén a sárközi népművészetnek, eleven művelődési életet tud teremteni a faluban, és Várkony művelődési életét felkaroló törekvéseinek értő segítője lesz. Fülep nem csalódott. Császár János 1929-ben került a faluba, és mindenben támogatta közvetlen főnökének iskolán kívüli „népművelő” tevékenységét. Fülep ügyes, fürge, szíves embernek ismerte meg. Előbb férfiakkal dalárdát alakított, műsoros esteket rendezett, majd 1932-ben megszervezte a Gyöngyösbokrétá mozgalom helyi csoportját, melyhez a falu lányai, asszonyai is csatlakoztak. Népviseletben néptáncokat, népdalokat adtak elő, színdarabokat, népszínműveket tanultak meg, melyeket a megye távolabb fekvő református vidékein is bemutattak. Császár János édesanyja, aki ugyancsak eljött Decsről, szövőtanfolyamon tanította a várkonyi asszonyokat a sárközi gazdag szövésmintákra. Fülep indítványára „gazdasági népház” — ma úgy mondanák: művelődési otthon — létesült a faluban. Az épület 1942 őszére készült el, és az épület gazdája a falusi ifjúsági egyesület, melynek ügyvezető elnöke Császár János, felügyelője pedig Fülep Lajos. Császár János 1939-ben nősült meg, felesége fővárosi lány, csakhamar két kislányuk születik, Katalin és Piroska.

Fülep Lajos két évtizedig élt Zengővárkonyban. Várkonyi éveinek eseményeiről másutt már részletesen szoltam (Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1975—76), ezúttal csak távozásának körülményeit kell föl idézni. Annak idején Várkonyba második feleségével, a budapesti születésű Gábor Zsuzsával érkezett, akitől 1946 februárjában vált el. 1946. május 18. és 21. között rendezik meg az úgynevezett pécsi kultúrnapokat, melyeken Kodály, Kassák és mások mellett Keresztury Dezső (akkor vallás- és közoktatásügyi miniszter) és Illyés is részt vesz. (Fülep nem szerepel egyik műsorban sem.) Illyéstől tudjuk, hogy egyik nap kiviszi Kereszturyt Várkonyba, és rá akarják beszélni Fülepet, költözzön Pestre, „hogy ő maga kapjon egy egész egyetemet”. Fülepről szóló, *Az alapító* című emlékezésében írta 1975-ben: „A Györfy-kollégiumok, a népi főiskolák egyetemi-szintű egyesítését terveztük azzal a Népi Művelődési Intézettel, amelynek falvankénti megszervezését Németh László s jómagam már meg is kezdhettük. Afféle plebejus Eötvös-Kollégium lett volna, de annál is nagyobb, az azénál is hatalmasabb telepen. Ennek részleteivel telt el a délután.” Az Új Dunántúl 1946. augusztus 11-i száma adja hírül, hogy Keresztury Dezső kultuszminiszter kinevezte Fülep Lajost egyetemi tanárnak a budapesti egyetem olasz tanszékére, „ha nem is arra a tanszékre, ahová eddigi kutató és tudományos munkája predesztinálta”. Az újság ebből az alkalmából *Akiket kinevezett és akiket elfelejtett kinevezni a demokrácia* címmel hosszabb cikket közöl, s benne közreadja Fülep „közel egy esztendeje” átadott nyilatkozatát „a magyar egyetemek felelősségéről”. A professzori kinevezés mellé megbízást kap az Eötvös-Collegiumban betöltendő tanári állásra is. Fülep 1947 késő őszén költözik Várkonyból Pestre, az akkori Nagyboldogasszony útja 11—13. szám alatt álló kollégiumba. A Császár Jánosnak írt első levél kelte: 1947. november 28., és benne a költözés sikeres lebonyolításáról ad hírt: „eddig minden jól ment, nem esett az eső, a sérüléseket majd kijavítják, minden ki van rakva, a könyvek is, csak még nincsenek a saját helyükön...”

Amikor a tanító a faluba került, Fülep 44, a tanító 19 éves volt: akár a gyermeke lehetett volna. Amikor Fülep elköltözött, 62. évében járt, a tanító pedig a 37-ben. Fülep azután is, hogy elköltözött Várkonyból, megőrizte a kapcsolatot Császár Jánossal és családjával. Fülep az első levelet Császár Jánosnak 1947-ben írta, a fennmaradt Fülep-levelek közül az utolsó 1966-ban kelt. Közben húsz év telt el, s ebből az időből száz olyan levéldokumentumot ismerünk, amelyet Fülep Lajos Császár Jánosnak küldött. Ennek egyharmada levelezőlap (34), kétharmada levél (65), és egyetlen képeslap (Munkácsy Mihály *Siralomház* című festményének reprodukciója) található közöttük. A levéldokumentumok időbeli eloszlása eléggé aránytalan: az első tíz év a gazdagabb (1947—1956: 61 dokumentum), a második tíz év a soványabb (1957—1966: 39 dokumentum), a levelezőlapok száma most is ugyanannyi (17—17), vagyis a levelek maradtak el. Vannak esztendők (1950—1953, 1959—1960), amikor évente nyolc-tíz-tizenkét levél érkezik Füleptől, vannak esztendők (1952, 1965), amikor mindenféle dokumentum hiányzik. Az 1947 és 1956 közötti időből megmaradt Császár János számos levelének a másolata is. Fülep mindig kézzel (tintával, ritkán ceruzával), a tanító géppel írt. A levelezés terjedelme igen impozáns, de az általam ismert, a Császár Jánoséktól betekintésre átadott anyag aligha tartalmazza levelezésük minden darabját. A megszólítás mindig ugyanaz, magázás, a tanító Fülepet „Professzor Úr”-nak, Fülep Császár Jánost következetesen „Tanító Úr”-nak szólítja.

A levelezés nem két kutató, két művészettörténész kapcsolatának dokumentuma, aki közül ha az egyik külföldi tudós lenne, különösképpen gazdag eszmei tartalomra gyanakodhatnánk; a levelezés a Pestre került egyetemi tanár, a volt lelkész és a falusi kántortanító, egykori „beosztottja”, munkatársa, sokáig adósa között folyt. Éppen ezért a levelekben nem tudományos problémákról esik szó, a levelek nem művészettörténeti kérdéseket tárgyalnak, hanem jórészt köznapi dolgokkal foglalkoznak. Tartalmukból nem Fülep filozófiai vagy esztétikai nézeteire következtethetünk; a levelek a mindennapi élet kisebb-nagyobb eseményeiről adnak hírt. Ugyanakkor e levelezés forrásul szolgál Fülep Lajos egyéniségének, emberi arcának megismeréséhez, s néhány markáns vonással árnyalja, kiegészíti, egyben-másban talán módosítja a köztudatban róla kialakult képet. A levelek tartalma nem indokolja a teljes szövegű közlést, ugyanakkor a részletekből, az odavetett megjegyzésekből jellemző erejű következtetéseket vonhatunk le a levelek írójára.

Amikor Fülep Várkonyba került, a parókiát modernizálta, a falunak villanyt szerzett, lakásába villanyt vezetett, a házban kútból szivattyúzott víz folyt, fürdőszobát rendezett be, könyvtárszobát építtetett. Amikor viszont Pestre költözött, csak néhány bútordarabot és a gazdag könyvtárat vitte magával. Lakásának berendezését, az általa csináltatott felszerelést Várkonyban hagyta. Abból a jegyzékből, amely a Várkonyban maradt, eladásra kínált holmijait tartalmazza, jól rekonstruálható hajdani környezete. A jegyzék tételei: „1. fürdőszoba: kád, mosdó, kályha, cső; 2. konyhában pumpa, vízvezetéki csésze; 3. padláson 10 hl-es vasmedence s a falba nem épített csövek, az egész deszkaborítással; 4. függönyök folyosón és udvari szobában, 9 db; 5. a kútba lenyúló vízvezetéki cső rózsástól, az udvari medencébe lenyúló vízvezetéki cső rózsástól; 6. magas íróasztal; 7. szén (kb. 1 q); 8. könyvtár melletti lugas, asztalostól; 9. hosszú kerti asztal, 2 pad (kazánházban); 10. mézpergető, méhesben sok keret etc.; 11. egy szabadon álló cement-medence; 2 rögzített medence; 12. villanylámpák: pincében, udvaron, mosókonyhában, kertben (*minden lámpát én szereltettem*, az egyház csak a bevezetéshez járult hozzá, an-

nak is csak a felét fizette, amint a jegyzőkönyv is bizonyítja). Az ott hagyott tárgyakat Fülep mind együtt, „olcsó és kedvező feltétellel” akarja eladni utódjának, de mivel Majsai József lelkész ekkor még legényember volt, és nem tartott igényt a felszerelés megvásárlására, Fülep mindent leszereltetett (még a villanyórát is!), és a holmik elhelyezésével és értékesítésével Császár Jánost bízta meg. A berendezés darabjai évekig, sőt évtizedekig nem találtak vevőre, hiába írta a tanító, hogy például a nehéz öntöttvas, használt fürdőkád helyett korszerű, modern és új holmikat akarnak falun is az emberek, Fülep még a hatvanas években is a Várkonyban hagyott holmijairól levelez. Közben a tanítónak ki kell költöznie szolgálati lakásából, a holmik raktározása egyre nagyobb gond, tárolására új helyet kell keresnie, a tárgyak egyik háztól a másikig vándorolnak, s a maradék darabokat csak akkor ajándékozta el végre Fülep a faluban élő jó embereinek, amikor Császár János 1964-ben elköltözik Várkonyból.

A két évtizedig tartó levelezés két ember kapcsolatának és a közben eltelt időnek hiteles tükröi. A levelek nem a közlés igényével kerültek papírra — nagyobb levélírói tudatosság a tanítóban munkált, aki leveleiről másolatot is készített —, s talán éppen ezért tükrözik olyan hitelesen a kort, amelyben íródtak, és jellemzik a két embert, aki a leveleket írta. Korfestő ereje különösen a tanító leveleinek van, aki sűrűn és részletesen beszámol a falu életéről, a várkonyi eseményekről. Ezek a levelek a folyamatos olvasás során egy valóságos család- és történeti regény vázlatát, nyersanyagát adják, de önmagukban is dokumentum értékű, egyszer talán kiadásra is érdemes valomások. Különösen az ötvenes évek elejéről adnak megrázó képet, amikor a falu nyugalma a házkutatásokról, letartóztatásokról, az erőszakos térszabotórzásról érkező hírek verik föl... A korfestő erő Fülep leveleiből sem hiányzik. A tanító és a professzor levelezésében van két levél, amely véletlenül ugyanaz nap íródott. 1952. jún. 23-án írja Császár János: „Az itt levő néhány kg diót még hamarosan elküldöm. Szép Jancsit ismét behívták katonának. Szépné ügyét helyben hagyta a felsőbb bíróság. Botykai Józsi tegnap szabadult 8 hónap után. A Kócsidiak még sokára szabadulnak, munkán vannak mindketten.” Ugyanaz nap Fülep is papírt terít az íráshoz: „most jöttem meg Mátraházáról, ahova vizsgák közt mentem két hétre — onnan akartam írni, de nem volt kedvem semmihez, nem tetszett a hely, nem szerettem ott lenni, itt meg most reggeltől estig vizsgákban, ülésekben vagyok (ez a hét is rámegey)...”

A levelezés tartalmának, a két ember kapcsolatának megértéséhez néhány szóval össze kell foglalni, hogyan alakult 1947 után Császár János élete. Fülep távozása után tovább folytatja kántortanítói munkáját. Velük él beteg anyósa. Az iskolák államosítása után a kántorizálást egy ideig csak nehezményezik új fölöttesei, majd 1951 tavaszán le kell róla mondania, sőt áthelyezik tanítónak Szellőre. Családjának, feleségének, két, iskolás korba serdült lányának három nap alatt ki kell költöznie a szolgálati lakásból, ugyanakkor hal meg anyósa. A tanító hét közben Szellőn lakik, csak a hétvégeken jár haza családjához. 1951. április 25-én írja Fülep: „változatlan benső háborgással gondolok rá, akármilyen volt az oka, s csak azzal nyugtatom magam, amivel a magam bajai közt szoktam, s használatra is ajánlok: sose tudjuk, milyen rossz milyen javunkra történt. (A hajóról lemaradó utasok — s éppen az a hajó elsüllyed...) Ha tehetek benne valamit, írja meg.” Mint az életben annyiszor, most is a bajban mutatkozik meg igazán a tanító embersége, kiválósága. Petróleumlámpa fénye mellett írja óravázlatait, leveleit, s élelmiszer-

csomagok küldésével törleszti a kölcsönt, amit még akkor vett fel Füleptől, amikor az Pestre költözött. (Eredeti tartozása mintegy 1700 forint volt.) 1951 nyarán feleségével személyesen is meglátogatja Pesten Fülepet. Az év őszétől Császár János Nagypallba jár át tanítani. A következő év augusztusában Császárék ismét Fülepnél járnak. Császár 1953 nyarán cséplőgépenőr. 1954 őszén nagyobb lakásátalakítási munkába kezd, villanyt szerel, fürdőszobát épít, és változatlan komolysággal végzi iskolai munkáját. 1956 decemberében beszámol a közelmúltban történt eseményekről. Szavai bizakodóak: „Mi hála Istennek jól vagyunk és egészségesek. A sok aggodáson, féltésen és némi félelmen kívül más bajunk nem történt, itt komoly harcok stb. nem voltak... Még mindenkit a történelmi események fejleménye tartja izgalomban. Itt túlkapasok, egyéni bosszúk nem voltak...” A bajok sorozata azonban Császár János számára nem ért véget. A következő év nyarán „ellenforradalmi kijelentések” címén följelentik, letartóztatják, és másfél évre elítélik. 1959 augusztusában kerül ismét haza, a pedagógus pályán nem helyezkedhetik el. Amikor Fülep értesül a történetekről, azonnal segítségét ajánlja és közbenjárását igéri: „Töröm a fejem, mit tehetnék ügyében...” Szeptember 26-án már arról számol be: „A terület legfőjével beszéltem, elmondtam mindent töviről-hegyire, és azzal fejeztem be, hogy garanciát vállalok Magáért. Jegyzéket (másikat, kiegészítve) adtam át neki.” Amikor pedig Császár János hónapok múlva sem kap tanítói állást, így ír: „nagyon bánt, hogy az ügyben még mindig nem történt semmi, illetőleg nyilván történt, csak nem az óhajtott. Mert nem tudom föltételezni az illetőről, hogy nem tette meg, amit ígért és nem foglalkozott vele. Valahol belegázoltak. De én azért nem vettem még el minden reményt. Majd keresek rá módot, hogy megtudakoljam.” Császár János neve után ettől kezdve a címzésnél elmarad a „tanító” szó, csak a megszólítás marad változatlanul „Kedves Tanító Úr”. 1961-ben egy KTSZ-nél dolgozik, a munkája mellett az inasokat is korrepetálja. A levelekben egyre több szó esik a lányok sorsáról: Kató Szekszárdon tanul, Piri Miskolcon. Érettségi után Kató férjhez megy, s férjével Miskolcra költözik. Pirit a budapesti felvételi vizsgán elmarasztalják apja miatt. „Annak az ominózus büntetettségnak kellene eltűnnie” — írja Fülep 1963. július 3-án. Ha Császárék Pesten járnak, meg-meglátogatják Fülepet. A professzor levélben rendszeresen érdeklődik a család és a lányok sorsáról. Lassan rendeződnek Császár János élet- és munkakörülményei. 1964 őszén elhagyja Várkonyt, és feleségével beköltözik Pécsre.

Fülepet a Pestre költözését követő évben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjának választják meg. 1951-ben kinevezik az Eötvös Loránd Tudományegyetem művészettörténeti tanszéke vezetőjének. 1957-ben Kossuth-díjjal tüntetik ki. 1953 és 1961 között szerkeszti az *Acta Historiae Artium* és a *Művészettörténeti Értesítő* című folyóiratokat. 1961-ben nyugalomba vonul. Nyolcvanöt éves korában, 1970. október 7-én hal meg Budapesten. — Ezek azok a szüksézhavú adatok, amelyeket életének utolsó évtizedeiről a különféle lexikonok tartalmaznak. Mindmáig hiányzik pályájának pontos, megbízható és részletes leírása, összefoglalása. Éppen ezért látszik fontosnak minden olyan tény és adat, amely életének és munkásságának eseményeit jelzi. A száz levéldokumentum sok olyan megjegyzést, utalást tartalmaz, amellyel életpályájának 1947 és 1964 közötti szakaszát kiegészíthetjük.

1947 végén és 1948 elején zsúfolt napjai vannak. Beköltözik az Eötvöskollégiumba, ki- és bejelentkezését intézi, útlevét és vízum után szaladgál,

Olaszországba készülődik. 1948 tavaszán három hónapot tölt szeretett Itáliájában, Rómában, Firenzében, Velencében jár, az utóbbi helyekről képeslapot küld a tanítónak Várkonyba. 1948 őszén kollégiumi lakását bővítik, mesterembereket kerülget. 1949-ben a nyarat a Balaton mellett tölti (címe: Balatonlelle, Vas penzió). Szeptemberben az Új Szent János Kórház urológiai osztályán megoperálják (prostata), komplikáció is történik, „mint utóbb lassacskán megtudtam, a másvilág küszöbét taposgattam, de hát visszarántottak”. Decemberben utókezelésre és pihenni Hévízre utalják be. 1950 februárjában meghal leánya, dr. Fülep Veronika orvos, gyászolják „szülei: Erdős Renée, dr. Fülep Lajos, nővére: Fülep Kornélia” — adja hírül a Várkonyba küldött értesítés. Júniusban gégésklinikára jár, „ahol valami injekciót adnak krákogásom elmulasztására”; augusztusban beutalást kér Lillafüredre. Pesti környezetének tagjai közül ekkor két név szerepel a levelekben: Szabolcsi Bence „barátom, a zenetörténész” és Bernáth Aurél festőművész, akivel 1953 őszén közös várkonyi utazást is tervez.

1950 nyarán bukkan föl először a gond: ki kell költöznie a kollégiumból. „A mindennek megváltozását az Eötvös Collegium se kerülheti el, collegium helyett diáktömegszálló lesz belőle, a mostani 70—80 bennlakó helyett 250-nel, ami lehet, sőt valószínűleg nem fog konvenálni nekem, s ezért házat kerestem, s mivel még nem találtam, keresek valahol a környéken... A múlt semester vége óta vajúdott a dolog, a terv hetenként változott, olyan formában is, hogy valami speciális tudom. intézet (történeti vagy nyelvészeti) lesz belőle s csak kb. 2 hete dőlt el a mondott irányba.” (1950. július 26.) Lakást keres, önálló háztartást kell berendeznie, a költözés foglalkoztatja, tudja, hogy háztartási gondjai lesznek, ezért „szalonna (zsírsz. és füstölt), tojás, pálinka, hízott kacsa, liba, sütni való csirke” küldését kéri (persze ne egyszerre küldjék). Végre megfelelő lakást talál, és 1951. június 14-én már az új hajlékból, a Széher út 16. számú házból ír levelet. Hívja a tanítóékat, látogassák meg, rajzot mellékel az „idejövételhez”, maga egyelőre nem vágyik kimozdulni, nyárra nem készül sehová: „Az egyetlen, akinek a kedvéért mentem volna pár napra Badacsonyra, Egry Jóska festőbarátom, nemrég meghalt.” (1951. június 28.) Hatvanöt éves korában újra önálló háztartást kell berendeznie — „Nekem itt rengeteg az alap-költség: lakás, fűtés díja, gáz, villany, házvezetőnő etc.” —, amin csak részben könnyít a házvezetőnő, aki „igen gyenge kapacitású”, aki a várkonyi paprika miatt „ugyan sápítozik, hogy valóban nagyon erős — dehát majd használgon belőle kevesebbet”, s akit így titulál: „ez a szerencsétlen”. A következő év novemberében siet hírül adni, hogy a házvezetőnő személyében „nagyon előnyös” változás következett be, de — mint majd látjuk — ez a megoldás sem lesz tartós. 1955 novemberétől a gumibélyegzőn, mellyel leveleit le szokta pecsételni, a házszámot — az utca átszámozása miatt — 22-re javítja, s így dohog: „mert ha már az utca nevét nem, a számokat megváltoztatták — valamit mindig muszáj”.

1956 őszének tragikus eseményeit budai lakásán éli át. December 13-án számol be a „személyes ügyek”-ről: „Örülök, hogy baj nélkül úszták meg — magamról is ezt mondhatom. Volt ugyan a közelben lövöldözés, egyszer a veranda falán sűrűn pattogtak a gépfegyver golyók, de csodák csodájára az ablakon nem jöttek be, pedig arra, ahonnan a golyók röpültek, fala szinte nincs is a lakásnak, minden csupa ablak... Egy gránát tőlem a harmadik házba csapott, másik meg a szomszédos utcába, de hál' Istennek a baj eddig elkerült, reméljük nem tér vissza.” Október 23. óta „csak múlt pén-

teken" volt először a városban, de csak az egyetem és az Akadémia környékén járt, s ezek a részek viszonylag megkímélődtek. Amikor december végén autón végigmegy az Üllői úton, megborzad a látványtól: „Valósággal belebetegedtem. Attól tartok, az egész ország sokára és nehezen fogja kiheverni ezt a szörnyű megrázkódtatást, következményeit még soká fogjuk érezni.” Az egyetemen újra megkezdte előadásait. 1945 nyarán újabb házvezetőnő-cserét jelent be. 1960 óta egyre több szó esik a levelekben egészségről, betegségről, a múlt időről: „a nyár vége óta állandóan lázas vagyok — sajnos, valamennyit javult ugyan, de még nem múlt el egészen” (1960. április 6.); „Köszönöm a jó kívánságokat, hát bizony az egészség jobb is lehetne, de ez talán már csakugyan a kor. Ha élek, januárban belépek a 77-be. Sose hittem.” 1960. november 18.); „Egészségileg nincs és nem volt baj, csak hát ekkora kor már maga is elegendő.” (1962. április 29.); „sajnos, éppen nem jól vagyok, nagyon nem jól, nem is betegség, talán annál is rosszabb: penicillin allergia”, május óta éjjel-nappal 38 fokos láza van, mindene megdagadt, „örjítően visketett”. (1963. július 3.)

A levelekben — bár igen szűkszavúan — szó van tudományos tevékenységéről, egyetemi és kutató munkájáról is. Legszívesebben otthon tartózkodik, könyvei között dolgozik, nehezen mozdul ki, legfőljebb „1—2 napra, leginkább olyan helyre, ahol művészettörténeti anyag van; holnapután Esztergomba megyek három napra”. (1950. június 20.) Máskor (1954. május 12.) a várkonyi templomról alaprajzot kér, pontosan feltüntetve, hogy belső terének melyik része boltíves. Az egyetemi munkát, az előadásokat, a vizsgáztatást nem érzi tehernek, tényyszerűen említi: „aug.-ban már el kell kezdenem a következő félévi előadások előkészítését” (1951. július 20.); reggeltől estig vizsgákban, ülésekben vagyok” (1952. június 23.); „20-án lesz utolsó vizsgám” (1953. június 17.); „Az egyetemen a munka a hónap közepén kezdődik” (1957. január 2.). Tudományos munkájáról, publikációiról szerényen beszél, inkább kisebbíti, mint túlbecsüli. Amikor 1956-ban a két-kötetes *A magyarországi művészet története* megjelenik, s amelyre majd a következő évben a Kossuth-díj második fokozatát kapja, szerényen megjegyzi: „Az a magy. műv. tört. nem az »enyim« — én csak szerkesztettem, mások írták.” (1956. augusztus 27.) 1959-ben Császár Jánosné a professzort munkája felől kérdezi, neki válaszolja: „Végül a munkámra vonatkozó kérdésre: ez éppen művészeti, de hiába volt minden igyekezet, nem készült el határidőre, túlságosan megnőtt a kezem alatt, s még egyre nő. No de egyszer majd csak abba hagyja.” (1959. április 7.) Amikor pedig a tanító fordul hozzá kérelemmel, hogy szeretnének tőle valamit olvasni, ezt válaszolja: „Mivel írja, hogy valamit tőlem olvasni kívánnak, itt küldök két régebbi apróságot, nagy közönség előtt, tehát nem szakemberek előtt elmondott, tehát ún. népszerű előadások — tehát nem okoznak különösebb nehézséget. Egyébként én itt már nem publikálok, amin dolgozom, másutt fog megjelenni.” (1962. április 29.) A homályosan körülírt munka minden bizonnyal Fülep Lajos soha be nem fejezett művészetesztétikája, az elküldött „két apróság” pedig két különnyomat — Talán az Izsó Miklósról és a Derkovits Gyuláról tartott előadások szövege — lehetett.

Fülepnek véleménye van az élet minden megnyilvánulásáról, szívesen ad tanácsot a fölbukkanó kérdésekre, készségesen segít a gondok megoldásában. A dolgok gyakorlati értékét többre becsüli, mint a pusztá tetszést. Amikor a tanító épülő háza elé fenyőt és vadrózsafát ültet, megjegyzi: „A lakás elé nem jobb-szebb lett volna diót ültetni? Szebb is, hasznosabb is!” A pat-

kány eredményes kiirtására épp oly hatásos megoldást tud ajánlani, mint az épület szigetelésére. Amikor a tanító felesége ízületi bántalmaira panaszkodik, gyógyszer (Natrium salycilicumot) és az orvos receptjétől eltérő, újféle adagolási módot javall: „Többet ér Harkánynál! Mással is megpróbáltattam magamon kívül, elsöpörte a bajt. Persze, csak ebben a sűrített formában: 12, 10, 8, 6, 4 [tablettát naponta]. Én évente egyszer megismétlem, ha fáj valami, ha nem. De már nem is emlékezem, mikor fáj. Pedig emlékezhetnek rá, mennyit nyavalyogtam Várkonyban. Egyébként is elég jól megvagyok, januárban beléptem a 78-ba.” (1962. február 18.)

A levelekből Fülep életfelfogására, egyéniségére, sajátos szemléletére is következtetni lehet. Ez az életfelfogás egy idős, gazdag tapasztalattal rendelkező professzor kissé kesernyés, rezignált véleménye a világról, az emberekről, az eseményekről. Ha szívességet kérnek tőle, segít, de ha a jogra hivatkoznak, megkeményedik. Várkonyból történt elköltözése után volt felesége néhány holmit a kiürített könyvtárszobában akart elhelyezni. Ekkor írja: „a presbiteriumnak teljesen igaza van: ahhoz az épületrészhez, míg utódom meg nem váltja, csak nekem van jogom. Minden más állítás — enyhén szólva — koholmány, nem érdemes szót vesztegetni rá. Ha az illető szívességgként kérte volna a használatát, megengedtem volna; mivel azonban *jogra* hivatkozik, az engedélyt nem adhatom meg.” (1947. december 4.) Az „illetőt” egyébként másik levelében is csak így említi: „az a nő”. Fülep azonban nem nőgyűlölő, nagyon is jól ismeri a nők ügyességét, érzékenységet, intuitív képességét. Amikor várkonyi ki- és bejelentkezésének módozatait és lehetőségeit három írott oldalon át latolgatja és variálja, a tanítónak írt levelet így zárja: „Beszélje meg a dolgot a feleségével, ő bizonyosan tud valami okosat. Ilyesmit nők tudnak legjobban elintézni.” (1947. december 4.)

Tanácsai szentenciózusak, egyszerűek, a nehézségek elfogadására intenek, az arany középutat ajánlják: „No, de majd elmúlik egyszer ez is, mint minden.” (1948. szeptember 22.) „Mindenképpen kellene valami modus vivendi-t találni, még áldozatok árán is.” (1950. április 9.) Vannak események, a faluból érkező hírek, amelyek megdöbbsentik, de nem lepik meg. Mélyen ismeri az embereket, a falu népét, a családok belső konfliktusait, a szülők és a gyerekek viszonyát, a tragédiák magját és eredőjét. A Kócsidiékkal kapcsolatban írja: „Főleg a nagyanyja volt, aki a gyereket elrontotta, a szülei ellenében is mindig pártját fogta. Most itt az eredmény! S ezt is az apa igya meg? Nem volt elég, amit a fiától eltűrnie kellett? A vénasszonyon kellene elverni a port. És megelőlegezésül minden ilyen vénasszonyon” — írja, amikor a szerencsétlenségről, az apa okatlan letartóztatásáról értesül. Egy másik tragédiával kapcsolatban megjegyzi: „Olyan körülmények közt, olyan típusú embernek más vége alig is lehet.” (1952. április 16.) Előrelátása, emberismerete a kisebb ügyekben sem hagyja cserben, a később bekövetkező eseményekben korábban megfogalmazott, megjósolt ítéletének igazolását látja. Egy alkalommal kedve ellenére való aszalt szilvát kap Várkonyból: „Közlöm, azonban nem kell az eladónak elmondani, hogy ilyen rossz aszalt szilvát, mint ez, még nemcsak nem ettem, nem is láttam soha. Van benne minden, különösen vörös szilva, talán még kökény is, csak kék szilva alig akad. Ki milyen volt, ma is olyan” — zárja levelét. (1956. április 3.) Az évek múlásával — ha egy-egy váratlan esemény néha haragra lobbantja is — nő szkeptikus bölcsessége, beletörődése, rezignáltsága: „A többi rosszal már úgy vagyok, hogy abban bízom, már talán csak

betelt a mérték és az ellenkezőjére billen. A régi rossz tapasztalat szerint a baj nem egyedül jár, hanem sorozatban. Vajon a jó is? Kevés tapasztalatunk van erről a szokásáról. De hát belőle kevéssel is beérjük — hogy meg ne ártson.” (1961. április 24.)

Életfelfogása közel áll a közmondások, a népi bölcsesség világához, amit az is mutat, hogy életről-halálról, egészségről-betegségről való gondolatait, véleményét szívesen támogatja meg egy-egy népies szentenciával, jelesül Várkonyban hallott szólásmondással. Egy várkonyi ismerőséről írja, aki a faluban hagyott holmijaira komoly szándék nélkül alkuszik: „Egyébként nagyon épületes, hogy a legfőbb bundás, a legbuzgóbb toborzó, mások berántója szabadon fütyörész.” (1949. augusztus 1.) Önmagáról, egészségéről mondja: „Én jól vagyok — nem merem mondani hogy »túlásagosan«, mint a vár-alji ember, csak várkonyiasan »ölég jól«, ami ott a maximum, aminél nem kell több.” (1955. november 15.) Eszébe jut a fontos közlendő, de elmulasztja a levélírást, s ebből csak bosszúság származik: „Pedig nem lett volna későn, mint kiderült — írja. — Dehát »az utolsó ésszel az ördögöt is könnyű megfogni« mondják Várkonyban.” (1960. november 18.)

Másokról való véleményének, a kutatómunka bizonyos fajtájáról vallott nézeteinek illusztrálására ide kívánczok egyik levelének hosszabb részlete. A tanító Dombay Jánosnak, a Janus Pannonius Múzeum igazgatójának, a várkonyi régészeti ásatások vezetőjének a neolit kori település feltárásáról írt könyvét szeretné elolvasni, és a munkát Füleptől kéri. (Valószínű Dombay János *Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony. Beiträge zur Kultur des Aeneolithikums in Ungarn* című könyvéről van szó. Bp. 1960. Akadémiai Kiadó.) Ekkor írja válaszul: „Dombai könyvét megjelenésekor hivatalból megkaptam, hamarosan elajándékoztam, de ha meg volna, akkor se volna sok értelme elküldenem. Nem »elolvasni« való könyv — amit szeretne vele tenni, mint írja — nem olvasmány, hanem *catalogus*: ilyen számú sír itt és itt, benne tál, széle x centiméter, magassága y cm, koponya, lábszárcsont stb. stb. — akárcsak egy vaskereskedésnek vagy háztartási bolt-nak az árjegyzéke. (...) Egyébként maga az anyag se valami nagyon érdekes, meglehetősen egyhangú — ha érdekli, megnézheti a múzeumban, a föliratokban megtalálja mindazt, ami a könyvben van, és 1—2 óra alatt az eredeti tárgyakon ismerheti meg, amit a könyvből csak reprodukciókon.” (1961. április 24.)

Császár János terjedelmes leveleiben részletesen és aprólékosan beszámol a falu életéről, a várkonyi hírekről, temetésről, betegségekről, válások-ról, 1950 táján a „kieleződött osztályharcról”, adóról, beadásról, a kocsmái verekedésekről; ki halt meg, ki született, ki költözött el, melyik háznál volt esküvő? Megjegyzései szellemesek, találóak, korfestő erejűek. A tanító és felesége a fiatalokkal színdarabot próbál, de a fiatalok „csak kisebb darabot játszanak, mert amit szeretnének, azt nem szabad, amit meg szabad volna, arra nem vállalkoznak”. (1950. február 17.) Ugyanennek az évnek a végéről egy hosszabb levélrészlet: „A községi tanácsok megalakulásával nekünk is lett külön Tanácsunk, melynek a nép bizalmából én is tagja vagyok, s még a végrehajtó bizottságba is bevettek. A titkár Bakó Béla, volt püspöklaki adóügyi jegyző lett. Tanácselnök Ozsvald Zsigmond Felvidékről idejött gazda, Szekfü András párttitkárnak a sógora. Sajnos mióta a Tanács megvan, az írógépem csak úgy néha-néha, mintegy kölcsönképpen van itthon, mert a Tanácsnak nincs írógépe, s azt gondolom, a megtisztelés inkább az írógépemnek szólt. Pedig ha szükség volt az írógépre, most igazán el-

mondhatom, mert annyi az adminisztráció, kimutatás, tervek, jegyzőkönyvek megcsinálása, hogy nagyobb teherterhelés a tanításnál.” (1950. december 30.) Fülep levelei végén mindig külön üdvözlí a „jó ismerősöket”, várkonyi barátait, jóembereit, „az atyafiakat, akiket illet”, s maga is érdeklődik a várkonyi viszonyok felől, biztatja a tanítót a beszámolóra: „mindig nagyon örülök, ha Várkonyból hírt kapok, nem tudok, nem is akarok onnan elszakadni, szeretnék egyszer már le is menni”. (1949. november 24.) Az események azonban roppant fölgyorsulnak, s évekig csak levelekből értesül a falu életéről. Hajdani környezetéből kiszakadva igen óvatosan fogalmazza meg véleményét: „Nagyon érdekes, amit a várkonyi osztály-állapotokról ír, de innen persze, csak nagyjából sejthetem a konkrét mozzanatokot. Érdekel személyileg is, de objektíve szociológiailag is. Vajjon, ha még ott volnék, milyen volna helyzetem? s nem okoztak volna-e nekem annyi bosszúságot, hogy már azért is ott hagytam volna? Egyáltalán nem fontos, s nem kívánok magamnak semmilyen elégtételt, de azt hiszem, megjön az idő, amikor majd eszükbe jut egy és más velem kapcsolatban — ami vörös posztó volt a szemükben, de majd jó volna, ha ott volna.” (1950. január 18.)

A tanítóék is rendszeresen hívják, látogasson a faluba, Fülep is már az elköltözése utáni évben tervezi a várkonyi utazást. Nem nyaralni akar, hanem várkonyi jóembereivel, Bognárékkal, Kócsidiékkal, Magyarékkal, Szépekkel találkozni, beszélgetni, s hajdani környezetét újra látni. Amikor egy pécsi író nő fölajánlja, hogy Mecseknádasdon, a Réka völgy bejáratánál fekvő házát egy hétre teljes ellátással, térítésért szívesen kiadja, ingerülten írja: „Nádasdra nem megyek, — én nem nyaralni kívánok, itt is megtehetem, nagy kertben lakom, hegyek, erdők közt, a meleg elől nem kell menekülnöm, itt bizonyosan hűvösebb van, mint Nádasdon —, ha lehet, azért megyek, hogy Várkonyt viszont lássam, az ismert helyeket, s a régi ismerősöket, köztük Magukat is. Nem D. G.-vel és Nádasddal óhajtok együtt lenni, hanem Magukkal és Várkonnyal.” (1951. július 4.) Pestre költözése után 1953. júliusában jár először Várkonyban. A tanítóval folytatott levelezés idejéből még a következő utakról van tudomásunk: 1954. július, 1955. július 24., 1959. szeptember, 1960. augusztus, 1963. szeptember 13., 1964. augusztus. Természetesen Fülep ezekben az években máskor is járhatott Várkonyban. Többnyire egy-két napra érkezik, a hétvégeken, szombat-vasárnap, a gesztenyevirágzás idején, az Akadémia gépkocsiján, néhányadmagával, barátokkal, tanítványaival. A látogatások „menetrendjét” jól érzékelteti egyik levele: „Érkezés után nyomban ki a gesztenyésbe, végig rajta, s a síkra, s ha még lehet, át a kisesztenyésbe is, Jookéba is. Úgy hogy jó későn mennék ebédre. Mivel az idő rövid, nem megyek el senkihez, meg lehetne azonban mondani annak a néhánynak, aki találkozni akar velem, hogy jöjjön oda 1/2 4-re.” (1953. november 16.) A készülődés, a nagy vendéglátás, a „traktamentum” zavarja: „ne nagyon készüljenek — nem enni megyünk s ha járni akarunk, különösen nem kell sokat enni. A hús miatt különösen ne legyen gondjuk — én húst alig eszem, egyszer egy héten, a többi pedig majd alkalmazkodik. Hús tehát csak minimálisan! hanem amit a kert terem” — írja egyik utazása előtt. (1955. július 18.) Egy másik látogatásról olvassuk: „Köszönöm a szíves invitálást, ki tudja, mikor kerül rá sor megint. De akármikor, már most megkérem, ne legyen ilyen traktamentum — engem csak deprimál a tudat, hogy miattam van, és úgy se tudok megfelelni neki. Csak úgy szeretném, ha úgy van, mint itthon: a legegyszerűbben. Délben egy tál étel + gyümölcs; este mostanában 1 paprika + 1 paradicsom + gyümölcs. Mindig

ez az utolsó az első. És nem bicsérdizmusból vagy más mániából — igazában csak azt szeretem, és utána még csak egyet, a halat.” (1959. szeptember 15.)

Utazásait igen gondosan, már-már aggályos körültekintéssel készíti elő. Egy-egy út előtt négy-öt levelet, levelezőlapot, táviratot küld. Az 1953-ban megvalósult első látogatását már 1950-ben fontolgatja, amikor pedig utazásai rendszeressé válnak, a júniusra tervezett útról már márciusban levelez. Várkonyi útjait egy-egy pécsi, pécsváradi látogatással is összekapcsolja, 1955-ben pedig Medina felé tervez kitérést: „egy évig ott szolgáltam, szerettem azt a helyet, ki tudja, látom-e még valaha”. (1955. június 29.) Idő múltával az utazásokkal kapcsolatban egyre több szó esik az időjárásról, mely végső döntését meghatározza: „megint megeredt az eső! Nincs értelme ilyenkor mennem” — fújja le az utat (1957. július 4.); „A bizonyosság kedvéért még táviratozok is előtte 1—2 nappal. A távirat úgy értendő: jó idő esetén. Mert lehet, hogy mikor küldöm, jó az idő, csütörtök reggel pedig esik. Akkor nem megyek. Addig, közben jó volna az eső, hogy elverné a nagy port” — olvassuk más alkalommal (1959. augusztus 28.); „nem vagyok naphoz kötve. Az időhöz inkább: ha még lennének enyhe, napos, megbízható napok, sor kerülhet a menetelre” — írja az egyik ősszel. (1961. október 23.)

Csaknem teljes terjedelemben idézzük egyik levelezőlapját, várkonyi útjainak minden jellemző mozzanata benne van: „Mint írtam, gesztenye-virágzáskor szeretnék menni, ha az idő éppen enged; az idén is rettenetesen szeszélyes. Arra kérem tehát, ha a virágzás elkezdődött, küldjön egy sort *azonnal*, hozzá igazodom, kiszámítva, kb. mikor lehet a dereka és az időhöz is alkalmazkodni igyekezve. Űgy tervezem, negyedmagammal leszek (Csanak Dóra, egy orvos-házaspár, az asszony író-nő is [Beney Zsuzsa], gyakran írt a pécsi Jelenkor-ba; Andrisék — t. i. Fodor — akkortájt Szekszárdon lesznek, lehet, hogy Andris onnan átjön). És mivel annyiadmagammal nem akarok a nyakukra menni, majd útközben eszünk a halászcseréjében vagy Pécssett, visszajövet detto. Tehát ne készüljenek semmivel!” (1962. június 1.)

Amióta a professzornak önálló háztartást kell fenntartania, leveleiben egyre több szó esik élelemről, konyhai nyersanyagokról, főként gyümölcsökről. A szükségeseket kéri, a küldeményeket megköszöni, a szállításra felhasznált kosarakat, ládákat, dobozokat, bödönöket, demizsonokat visszaküldi. Egy jellemző levélrészlet: „Most aztán összeírom a szükségeseket, azt is, ami most még nem aktuális, hogy előre le lehessen foglalni. 1. árpa — kávénak — 5—10 kg; 2. zsír — amennyi csak lehet; 3. hagyma 25—30 kiló, apránként talán el lehet küldeni, mert egyszerre sok bizonyosan tilos; 4. dió — lehető vékony héjú — 30—40 kg; 5. aszalt gomba — ha megbízható helyről való, s nem vágtak bele mindenféle kukacosat; 6. krumpli, amennyi lehet; 7. lencse, borsó, bab (vékony héjú); 8. házicérna, nem tudom így megmondani, mennyi — üvegek kötözéséhez kell, s ha marad belőle, annál jobb. Egyelőre ezek. Talán már most meg lehetne érdeklődni, ha hidegre fordul az idő, vállalná-e valaki kacsa, liba tömését.” (1951. augusztus 25.) A jegyzékben említett kamrába valókon kívül a levelekben még az alábbi élelmiszerekről van szó: alma, méz, aszalt szilva, borókamag („egy összemarknyi”, a törköly „megjavítására”, mert „itt az aszfalton nem terem”, de amit „otlitém idején is használtam”), pálinka, cseresznye dzsemnek, ecetágy („nem kedvelem a gyári ecetet”), meggy, tojás, gesztenye, idei törött paprika, szalonna, barack. A várkonyi gyümölcsökről igen jó véleménye

van: „Nem tudják a várkonyiak, milyen gyümölcsük van, s még milyen lehetne” — írja, amikor a zamatos körtét megköszöni; „Nincs rá más szó: remek!” — mondja a küldött szilvára és újabb adagot kér; „Mert hát hiába, a várkonyi bab — legalább is amilyen a tavalyi volt — hasonlíthatatlanul jobb, mint amit itt kapni” — emlékezik vissza a régi ízekre. Fülepp roppant igényes: minden élelemből a minőségileg legjobbat kéri: az alma legyen „egészen prima, válogatott”, a pálinka „a legjobból”, a cseresznye „a telepinek a legszépe legyen, friss szedés és hamar postára kerüljön”, az aszalt szilva „inkább kerüljön valamivel többbe, de legyen a lehető legszebb”, a méz ne szép, hanem ízre legyen jó, „a hársméz pl. nem »szép«, de én jobban szeretem a másíknál”.

A kamrába való élelmiszerek mellett néhány más, az első pillanatra talán különös holmit is kér. Ezek: egy gombolyagnyi házi cérna, „mert itt nem kapni”, a fekvőszékre való igen erős, vastag vászon; húsvágódeszka, mert a meglevőt költözéskor a gazdasszony, „ez a szerencsétlen nyilván eldobta”; továbbá van még két kérése, „amin talán nevetni is fognak, de hát komoly szükséglet mind a kettő”: egy csomiszló [ill. csomoszló: szőlőzúzó bunkós fa] és egy nagyobb fajta patkányfogó, „amelyet falun használtak, két oldalról összecsapódó, mert a verandán levő díványra éjjel kószáló macskák szoktak telepedni és meg is tisztelik”. (1963. szeptember 6.)

Körültekintő gondossága, előrelátó figyelme, már-már aggályos pedantériája mind a beszerzések előtt, mind a csomagok elküldésével kapcsolatban megmutatkozik. Mielőtt valamit megrendel, előbb információt kér: „előbb minőségét és árát szeretném tudni, csak akkor kérek majd belőle, ha érdemes, mert itt is kapni most szép cseresznyét”. (1951. június 22.) Állandóan figyelteti a pesti árakat, s csak olyan holmi küldését kéri, amit érdemes: ha a pesti piaci árak előnyösen eltérnek a várkonyitól, lemond a már korábban megrendelt portékáról. A csomagot mindig postán kéri, semmiképpen se vasúton küldjék; aprólékos utasítást ad a csomagolás és a feladás módjáról, s ha a hibás edény miatt a méz kifolyik, hosszan és részletesen ecseteli az okozott veszélyt.

A csomaggal való bajlódást mindig megköszöni, a küldött élelem értékét, a csomagolás, a csomagfeladás, a távirat költségét az utolsó fillérig mindig megfizeti. Szívességet nem hagy viszonzatlanul. Ha a tanítóék ajándékba adnak postára kóstolót a várkonyi gyümölcsből, a professzor cukorkát, külföldi képeslapot, bélyeget küld a lányoknak. Ha a faluból másoktól kap ajándékcsomagot, a tanítót kérdezi: „Kérem, írja meg, mit küldhetnék neki [ti. Szépnének] egyszer már én is, aminek hasznát vehetnék, vagy örülnének. Vagy az unokának? de mit?” Ha esküvőről kap hírt, megint csak a tanítóhoz fordul: „Bognár Éva esküvőjére illenék valami ajándékot küldeni, mivel körösztlányom — de mit? tudnának tanácsolni?” Visszatérő megjegyzése: „És Maguknak nincs valami kívánságuk, amit teljesíteni tudnék? küldhetek valamit?”

Fülep Lajos 1964-ben augusztus 13-án látogatott Várkonyba. Erre az útra Fodor András és Hernádi Gyula kísérté el Pestről, s Pécssett magam is csatlakoztam hozzájuk. (A közösen eltöltött napról később képzelt filmnovellát írtam, melyet *Pannóniai változatok* című kötetembe is fölvettem.) Mivel Császár Jánosék ekkor már a Pécsre költözés gondolatát fontolgatták, Fülep nem kereste föl őket személyesen, csak a látogatás után vett elő levélpapírt: „Soká nem írtam, mert utolsó előző levele után azt is gondolhattam, talán már nincsenek is Várkonyban. Odamenetelemről nem értesíthet-

tem, mert a bizonytalan idő miatt csak az nap reggel 7 órakor döntöttem a menetelről. Hogy délelőtt otthon lehet, el se képzeltem, viszont este felé az országúton soká dudáltattam, de nem jött ki senki... Kívánom, hogy Pécssett jobb legyen mindnyájuknak... sajnálom, hogy Várkonyt elhagyják és így ott már nem találkozhatunk — ha még eljutok oda! Ha azonban Pestre jönnek, ne kerüljenek el...”

1964 őszén Császár Jánosék beköltöznek Pécsre, Pesten meg-meglátogatják Fülepet, de ettől az időtől kezdve a professzor várkonyi ismerősei közül a levélbeli kapcsolatot komaasszonyával, keresztlánya édesanyjával, Bognár Jánosnéval ápolja, s az újabb várkonyi utazások ügyét, az élelmszer-beszerzés és a csomagküldések gondját vele levelezi meg.

Császár János beköltözik Pécsre, és itt végre hivatásának megfelelő munkakört tölt be, helyettesként dolgozik. Fülepnek abban az 1966. július 3-án kelt levelében, melyet a tanító úrnak utoljára ír, a következőket olvassuk: „Nagyon örülök, hogy végre mégis a hivatásának megfelelő munkakörbe került, meg is vagyok győződve, hogy jól fog ott szerepelni... Az idén aligha jutok »óra le«... Aligha tudunk másképp találkozni, mint ha Maguk egyszer Pesten át utaznak... Nagyon örülök annak is, amit Piroskákéről ír. Csak most már folytatódjon is a jó, ha elkezdte. Én csak meg-vagyok, persze a 82 közepén. Mindnyájuknak minden jót kívánva szíves üdvözlettel Fülep Lajos.” A levél írója még négy évet, négy hónapot és négy napot élt ezután.

Szerkesztői alytal

Folyóiratunk 1984-ben megjelent számaait értékelte január 11-én a Művelődési Minisztérium irodalmi osztálya. A minisztérium értékelését Tokai András ismértette. Részt vett a szerkesztőségi ülésen Rátoki András fősztályvezető.

*

Tóth Béla munkássága címmel „A Somogyi-könyvtár kiadványai” sorozatban bibliográfia jelent meg. A füzet — Gyuris György, Péter László és Szabó Imre munkájának

eredményeként — számba veszi Tóth Béla írásait, felsorolja a róla szóló cikkeket, tanulmányokat, tudósításokat, a vele készített interjúkat.

Tóth Béla 60. születésnapján irodalmi estet rendezett Szegeden, december 20-án a Bartók Művelődési Központ. Bevezetőt Vörös László, a Tisztatáj főszerkesztője mondott. Papp Gyula, a városi tanács elnöke is köszöntötte az író, s felolvasták Hubay Miklósnak, a Magyar Írók Szövetsége elnökének a levelét.